

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za germanistiku – Katedra za nederlandistiku

**Podvojeni odnos fantastičnog i zbiljskog
u proznim djelima Ceesa Nootebooma**

[u romanima *Rituali*, *U planinama Nizozemske* i *Priča koja slijedi*]

Diplomski rad

15 ECTS

Napisala:

Josipa Dvoraček

Mentorica:

dr. sc. Milka Car

Komentorica:

Gioia-Ana Ulrich Knežević

U Zagrebu 27. svibnja 2015.

Sadržaj

0. Uvod.....	1
1. Nizozemska književnost	3
1.1. Moderna književnost	3
1.2. Poslijeratna književnost.....	4
1.3. Eksperimentalna književnost i postmodernizam	6
2. O piscu	9
2.1. Nooteboom – veliki europski pisac	11
3. <i>Rituali, U planinama Nizozemske, Priča koja slijedi</i>	13
3.1. O romanu <i>Rituelen</i> , 'Rituali'	13
3.2. O romanu <i>In de bergen van Nederland</i> , 'U planinama Nizozemske'	14
3.3. O romanu <i>Het volgende verhaal</i> , 'Priča koja slijedi'	17
4. O fantastičnom i realnom.....	19
4.1. Fantastično – fiktivno	20
4.2. Realno – stvarno	21
4.3. Podvojeni odnos fantastičnog i realnog.....	22
5. Analiza	24
5.1. Inspiracija za djela	24
5.2. Uvodni dijelovi	25
5.3. Radnja	25
5.4. Značajke romana.....	26
5.5. Teme	27
5.6. Autobiografski elementi	29
5.7. Motivi	29
5.8. Simboli.....	31
5.9. Likovi.....	33
5.10. Fantastični momenti	35
6. Zaključak.....	41

Sažetak:

Rad *Podvojeni odnos fantastičnog i zbiljskog u proznim djelima Ceesa Nootebooma* podijeljen je u pet dijelova. U prvom dijelu prikazana su književna strujanja koja su utjecala na autora Ceesa Nootebooma te razdoblje postmodernizma kojem on kao pisac pripada. U drugom dijelu navedeni su biografski podaci o Ceesu Nooteboomu, podaci o njegovim literarnim radovima i brojnim nagradama koje je primio za svoj opus. Autor se također spominje kao i važan europski pisac zbog svog kozmopolitskog stila te pozitivnih inozemnih reakcija na njegova djela. U trećem dijelu rada kratko su prikazana sva tri romana kao reprezentativni primjerci za odnos fantastično-zbiljsko: *Rituali*, *U planinama Nizozemske* i *Priča koja slijedi*. U četvrtom dijelu riječ je o fenomenima fantastičnog i realnog u odnosu na književnost. Svaki od tih fenomena posebno je objašnjen, a na kraju poglavlja objašnjena je problematika njihovog podvojenog odnosa. Peti dio rada prikazuje analizu sva tri romana prema određenim kriterijima i zajedničkim značajkama. Na kraju su obrađeni fantastični momenti u romanima koji se isprepliću s realnim tvoreći nove dimenzije takozvane „fiktivne realnosti“, koje stvaraju dojam stupnjevutih realiteta između postojeće zbiljnosti i čiste fikcije. Rad završava zaključkom u kojem se navodi važnost Nootebooma kao nizozemskog, ali i europskog autora, važnost odnosa fantastičnog i zbiljskog, te utjecaja istoga na čitatelja, književnost, kulturu i pogled na život.

Ključne riječi: Nooteboom, postmodernizam, fantastično, realno, romani

0. Uvod

Odnos stvarnog i izmišljenog, fantazije i zbiljnosti, istinitog i lažnog od početaka naše civilizacije zaokupljao je mislioce, filozofe, književnike. Od Platona u antici, pa sve do suvremenih svjetskih književnika taj odnos još uvijek fascinira i inspirira brojne autore. Fantastično je ono što ne pripada u stvarnosti, iako ima neke naznake uobičajenog, ali se ono na neki način protivi zakonima stvarnosti. Zbiljsko obuhvaća sve ono što postoji u svijetu, ono što je podložno i odigrava se prema određenim zakonitostima. Njihov odnos u zapadnoj civilizaciji smatra se podvojenim: dakle ono što postoji ne može imati naznake „onostranog“, odnosno postojanjem jednog isključujemo mogućnost drugog. Umjetnost nam pokazuje da taj stav ne vrijedi. U umjetničkim djelima isprepliću se stvoreni svjetovi sa zbiljom, čudesna bića, događaji i stvari se ne pokoravaju egzaktnim zakonima koji vrijede u stvarnosti, jer je umjetnikova mašta stvorila prostor i dimenziju u kojem to nije potrebno. Kroz umjetnička djela svatko može imati udjela u takvoj vrsti zbilje. Pisci, kao umjetnici imaju tu moć „moć da svojom maštom stvore svijet koji ne postoji, no koji je valjan, svijet koji je izgrađen iz njihovih sjećanja i mašte, koji sliči pravom svijetu, ali u kojem oni po svojoj volji postavljaju događaje i daju ljudima ime“¹ izjavio je Cees Nooteboom 2008. godine za novine *NRC Handelsblad*.

Cees Nooteboom poznati je nizozemski pisac koji je prekoračio te metafizičke granice. Taj pjesnik, filozof, književnik i putnik u svojim radovima nastoji odskakati od tradicionalne zapadnoeuropske književnosti te u svoja djela uvijek unosi dašak egzotike ili istočnih kultura, i to ne na način odbacivanja vlastitog porijekla zbog udivljenja od nečeg nepoznatog, nego objedinjujući na prvi dojam nespojive kulture. Nooteboom je autor postmodernizma, razdoblja od sredine dvadesetog stoljeća koje istražuje i prekoračuje granice između visoke i niske kulture, umjetničkih stilova i prijelaza iz fantastičnog u realno. Postmodernisti sumnjaju u egzistenciju u ovom svijetu te u jezik kao ispravno sredstvo za opisivanje svijeta i života. Nooteboom u tom duhu na svoj osebujan način piše svoja poznata djela: romane *Rituali*, *U planinama Nizozemske* i *Priča koja slijedi*. Iz samih naslova mogu se vidjeti teme koje će se u

¹ „We spraken over het feit dat schrijvers tenminste één vorm van macht hebben, de macht om met hun verbeelding een wereld te maken die niet bestaat en toch geldig is, een wereld die is opgebouwd uit hun herinnering en verbeelding, die lijkt op de echte wereld, maar waarin zij de gebeurtenissen naar hun hand zetten en de mensen een naam geven.“ (s nizoz. prevela J. Dvoraček); <http://gerardkoek.nl/wp-content/uploads/2013/03/V.A.2b.Verbeelding-en-werkelijkheid.pdf> (2.4.2015.)

djelima obraditi, kao i stil kojim su pisani (kao kod romana *U planinama Nizozemske*). U svojim djelima Nooteboom iznosi dosta autobiografskih podataka, to jest ugrađuje u djela svoja razmišljanja, stavove, ali i poneke društvene kritike. Svako njegovo djelo ustvari je malo istraživanje određenih fenomena, tako da se svi njegovi tekstovi ponašaju poput Möbiusove vrpce: uvlače se sami u sebe i postaju vlastitom temom (Bekkering, Cartens, Meinderts 1997: 106).

Svaki od ova tri navedena romana, obrađujući određenu temu, postaju upravo ta Nooteboomova misaona istraživanja koja na maštovit način pokazuju mogućnost postojanja fantastičnih, fiktivnih elemenata u stvarnosti, ako im to dopustimo, te dokazuju postojanje sveobuhvatne univerzalnosti koja povezuje naizgled nespojive kulture, sustave vjerovanja, karaktere i situacije. Nooteboom također pokazuje kako i proces pisanja priče može biti dobra tema za roman na kojoj se onda paralelno može izgraditi i neka pričica sa zasebnom fabulom koja je na neki način *hommage* jednom velikom i svjetski poznatom piscu. Rituali, neke stvari koje svatko od nas čini zbog određenog razloga ili navike tema su istoimenog romana, koji povezuju likove upravo zbog zajedničkog stava prema njima. *Priča koja slijedi* fantastično je cirkularno putovanje u „onostranost“ s glavnim likom koji svoj život pretvara u priču koju se čitatelj upravo sprema pročitati.

Analiza ova tri Nooteboomova romana u mom diplomskom radu otkrit će brojne fantastične momente koji su u zajedničkom odnosu sa stvarnosti. Uz to, otkrit će se i mogućnost prijelaza, odnosno nadvladavanja tih momenata u čudesnom ili u realnom pravcu.

1. Nizozemska književnost

Nizozemska književnost uvijek je na neki način bila moderna. Već u najstarijem sačuvanom tekstu na nizozemskom jeziku, *Hebban olla vogala*, rečenici iz 1100. godine, može se uočiti veliki odskok u tematici naspram najstarijih tekstova srednjeg vijeka nađenih kod drugih naroda.

1.1. Moderna književnost

Moderna nizozemska književnost predstavlja razdoblje od kraja devetnaestog stoljeća do sredine dvadesetog stoljeća, odnosno do kraja Drugog svjetskog rata. Prije početka razdoblja moderne književnosti, književnost je imala pragmatičnu funkciju te su autori pisanje doživljavali kao hobi, ili nešto čime su se usput mogli baviti. Kasnije, ekonomskim razvojem zemlje i doživljavanjem *fin de siècle*-a, 'kraja stoljeća', književnost postaje nešto više od usputnog posla. U Europi se razvijaju brojni književni pravci koji pripadaju takozvanoj avangardi, odnosno moderni. Nizozemska je u vrijeme Prvog svjetskog rata bila neutralna zemlja, te nizozemska književnost nije zaostajala s razvojem (Van Boven, Kemperink 2012: 152). Razdoblje između dva svjetska rata bilo je razdoblje modernizacije, mehanizacije i amerikanizacije života. Želji za napretkom i cvjetajućem vitalizmu suprotstavljali su se pesimizam i osjećaj nazadovanja. U tom razdoblju postao je poznat i Freud sa svojom teorijom psihoanalize i nesvjesnog. U Nizozemskoj je sve više jačao *verzuiling*, 'pilarizacija'. (ibid. 158-163).

Značajni pravci u modernoj književnosti, poznatiji kao „izmi“, ekspresionizam, futurizam, kubizam, dadaizam, konstruktivizam, nadrealizam, postojali su i u nizozemskoj književnosti. Glavne značajke modernizma su sumnja u ljudsku mogućnost spoznavanja svijeta i u mogućnost opisivanja stvarnosti pomoću jezika. Značajni su još i skepsa i rezerviranost. Teme koje obrađuju modernistička djela su refleksija na odnos pojedinca i svijeta, odnos fikcije i stvarnosti te odnos prošlosti i sadašnjosti. Česte su dvosmislenosti, ambivalentnost, raskid s logičnim i kronološkim strukturama te osjećaj otuđenja (ibid. 164-165).

1.2. Poslijeratna književnost

Nakon Drugog svjetskog rata književnost se mijenja: od 1945. do šezdesetih godina prošlog stoljeća autori se, kao i svi ostali, pokušavaju nositi s ratnim teškoćama i nedaćama (Van Bork, Laan 2000³: 232). U takvim trenucima prevladava osjećaj razočaranja, gubitka moralnih oslonaca, vrijednosti i ideala. Slika tog vremena prilično je dirljiva, skeptična i melankolična. U tom crnom i nihilističkom ozračju pojavljuje se filozofija egzistencijalizma, mišljenje da je čovjek sâm svoj projekt koji treba osmisliti, te da ljudska egzistencija prethodi esenciji. Drugim riječima, mišljenje da smo sami odgovorni za formiranje vlastitog života. U literaturi česti su romani s ratnom tematikom, kao način nošenja mladih autora sa situacijama i poslijeratnim stanjima. Glavni likovi u djelima tog razdoblja su takozvani anti-junaci. Oni više nisu vođeni idealima, niti vjeruju u njih, brutalno su iskreni, rado raspravljaju o velikim životnim pitanjima, a ishod tih rasprava često je negativan ili pesimističan. Likovi se nalaze u kaotičnom svijetu, traže smisao i odgovore, a susreću se s nejasnoćama i nesporazumima. Zbog odmaka od idejnog i idealnog, orijentirani su na materijalno, tjelesno i seksualno, što je u to vrijeme izazivalo brojne tabue i nelagode (ibid. 234). Dakle, glavne značajke ove književnosti čine strah, očaj, otuđenje, osamljenost, besmisao postojanja i mnogo društvenih kritika (Van Boven, Kemperink 2012: 250).

Istaknuti pisci poslijeratne literature bili su Willem Frederik Hermans, Harry Mulisch i Gerard Reve, poznatiji kao nizozemska „Velika trojica“. Harry Mulisch slikovito je 1958. godine za novine *Het Vrije Volk*, 'Slobodni narod' (31-12-1958, u: Van Bork, Laan 2000³, 235) opisao generacije muškaraca:

„[...] Tridesetpetogodišnjaci su odrasli prije rata, imali su skoro osamnaest godina kad je rat počeo. Tridesetogodišnjaci su odrasli u ratu, u vremenu destrukcije, ali s perspektivom oslobođenja, a dvadesetpetogodišnjaci su postali veliki nakon oslobođenja. Potonji su odrasli s idejom: 'To je bilo to, idemo sad autostopirati u Francusku.' Van het Reve, koji ima oko trideset pet godina, posve je drukčiji od mene, a ja sam pak posve drukčiji od, primjerice, (Ceesa) Nootebooma, a to je stvarno drag i ljubazan mladić. Naravno, to nije nikakav psihološki zakon, ali otprilike je tako: tridesetpetogodišnjaci su naprasiti, razočarani, 'Ljuti mladi muškarci';

dvadesetpetogodišnjaci su dobroćudni i ne opterećuju se puno; tridesetogodišnjaci su ljudi koji iskazuju nekakvo zanimanje za politiku, ali ne za 'vrtlarjenje'.“²

Šezdesetih godina pojavljuju se u nizozemskoj književnosti različiti stilovi pisanja koji prikazuju stvarnost kroz fikciju. Reportažama, kraćim esejima, autobiografijama te drugim radovima autori nastoje pronaći i dati svoju viziju stvarnosti. Sve popularniji postaju časopisi koji okupljaju određene istomišljenike.

Od sedamdesetih godina formiralo se nekoliko tendencijskih strujanja, dok je autorima najdraži stil pisanja postao kratka priča. Pisci imaju jednostavan pristup književnosti, prikazuju i opisuju određene situacije i detalje na realističan i prepoznatljiv način. Često su prisutni melankolija i mladenački zanos, kao i romantični stav prema životu. Klišeji, trivijalnosti i ironija također su jako popularni. U književnom izričaju prevladava realizam s ideološkim sklonostima (ibid. 242-243). Književnost postaje eksperimentalna: autori traže svoj vlastiti izričaj, književnost dobiva sve više metajezičnih funkcija, autori imaju drugačije shvaćanje umjetnosti i to prikazuju u svojim djelima. Takvi trendovi u književnosti otvaraju vrata postmodernizmu, koji je u nizozemskoj književnosti prisutan od osamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Književnost postaje takozvana „avantura na papiru“, a književnici u svojim djelima sve više istražuju odnos fikcija-stvarnost.³

Poznati časopis toga vremena bio je *Revisor*, u kojem je neko vrijeme djelovao i Cees Nooteboom. Autori koji su u njemu radili pokušavali su pobjeći od stvarnosti, pa su se radije opredijelili za umjetno i artifičijelno, nego za prirodno i stvarno. (ibid. 246) Nizozemski književni kritičar Carel Peeters (ibid. 248) govori o autorima *Revisora*: „Njihovi romani i priče su subjektivne evokacije njihovog misaonog svijeta, a njihovi likovi nemaju karaktere,

² „[...] Die van 35 zijn voor de oorlog gevormd, ze waren haast achttien toen de oorlog uitbrak. De mensen die dertig zijn, die zijn volwassen geworden in de oorlog, in een tijd van destructie, maar met de bevrijding in het verschiets en de mensen van 25 zijn na de bevrijding groot geworden. Die zijn groot geworden bij het idee: ziezo, nu gaan we naar Frankrijk liften. Van het Reve, die ongeveer 35 is, is totaal anders dan ik, en ik ben weer anders dan bij voorbeeld (Cees) Nooteboom, dat is bepaald een vriendelijke jongen. Het is natuurlijk geen psychologische wet, maar zo zit het toch ongeveer: de 35-jarigen zijn de driftigen, de teleurgestelden, Angry Young Men; de 25-jarigen zijn de goedmoedigen die zich niet zo druk maken; de 30-jarigen zijn de mensen met zoiets als politieke belangstelling, maar niet voor het 'plantsoenwerk'.“ (s nizoz. prevela J. Dvoraček)

³ http://www.dbnl.org/tekst/anbe001gesc03_01/anbe001gesc03_01_0013.php (20.2.2015.)

nego su prikaz određene svijesti.“⁴ U tim djelima mašta igra veliku ulogu u povezivanju fiktivnih misaonih svjetova autora sa stvarnošću kroz različite simbole.

1.3. Eksperimentalna književnost i postmodernizam

Eksperimentalna književnost u Nizozemskoj razvila se nakon Drugog svjetskog rata. Eksperimentalno u ovom slučaju ne znači puko testiranje, nego podrazumijeva iskustva koja pisac prima oblikovanjem svog književnog djela (Van Boven, Kemperink 2012: 243). Najpoznatiji predstavnici takve književnosti su *Vijftigers*, 'Pedesetaši'. Oni su istraživali granice jezika, metajezične funkcije, povezanost jezika i stvarnosti, različite stilove pisanja te povezanost između različitih umjetničkih formi (Van Bork, Laan 2000³: 252). Upravo zbog toga čini se da je njihova poezija više vizualna nego lirična, što im je bio i cilj. Autori-eksperimentatori često su fascinirani fizičkim karakterom jezika te nerijetko mijenjaju postojeće riječi i rečenice poigravajući se njima.

Što se tiče eksperimentalne proze, ona se odnosi na djela autora koji su bili osobenjaci. Nove tehnike pisanja bile su struja svijesti i montaža. Karakteristike eksperimentalne proze vidljive su i u skokovima kroz prostor i vrijeme, mijenjanju perspektiva, mnoštvu likova te ispuštanju određenih linija fabule (Van Boven, Kemperink 2012: 268). Temom djela postaje i sâm pisanje kao proces, što se može vidjeti u Nooteboomovom djelu *Priča koja slijedi*. Popularno je i prerađivati već postojeće tekstove u nove tekstove, kao što je Nooteboom napravio u romanu *U planinama Nizozemske*. Svi ovakvi eksperimenti koje su autori radili na području pripovjedne proze dobivaju pridjev „postmodernistički“, jer ne odgovaraju obilježjima modernističkog pristupa književnosti. Autori okupljeni oko časopisa *Revisor* ubrajaju se u postmoderniste.

Termin „postmodernizam“ uveo je Jean-Francois Lyotard 1979. godine. Novi termin često se koristio kako bi se naglasila razlika od modernizma te je u različitim umjetničkim formama bio višeznačan. To znači da ponekad pojam postmodernizma nije pružao relevantnu informaciju, odnosno bio je preširok pojam. U nizozemskom govornom području termin je uveden početkom osamdesetih godina, dakle odmah nakon njegovog uspostavljanja. Postmodernizam kao pojam pretpostavlja postojanje modernizma prije njega. Dakle, on je nešto što slijedi nakon modernizma. Zadržavajući značajke modernizma, postmodernizam

⁴ „Hun romans en verhalen zijn subjectieve evocaties van hun gedachtenwereld, en personages zijn geen karakters, maar vertolkers van een bepaald bewustzijn.“ (s nizoz. prevela J. Dvoraček)

prekoračuje granice, i to između kultura, umjetničkih stilova, sadašnjosti i prošlosti, stvarnosti i fikcije (ibid. 221).

Glavna misao postmodernizma jest također sumnja u korijene vlastitog bitka i u vlastiti identitet u filozofskom aspektu, a u lingvističkom smislu sumnja u sposobnost jezika da prikladno opisuje stvarnost.⁵ Za razliku od modernista, postmodernisti ne vjeruju u mogućnost stvaranja cjelokupne slike svijeta zato što oni ne doživljavaju svijet kao cjelinu, nego fragmentirano i u djelićima stvarnosti. Osim toga, postmodernisti ne vjeruju niti u vodeći princip ili ideal na kojem je zasnovano postojanje.

U postmodernističkoj literaturi prestaje vrijediti misao da je književnost odraz dane stvarnosti. Autori su više usmjereni na vlastitu viziju fiktivne stvarnosti kojoj nastoje dati unikatni i što originalniji potpis. Osim „citiranja“ prijašnjih djela, česti su i komentari o postojećim književnim djelima. Kroz te komentare vidi se autorovo mišljenje o određenim djelima i temi unutar vlastitog stvorenog fiktivnog svijeta, što je prisutno u Nooteboomovim djelima. Autori pokušavaju prikazati stvarnost, ali to implicira i njihov komentar kojim se upućuje na umjetni, odnosno, proizvoljni karakter postojeće ili prikazane stvarnosti.⁶

Također dolazi i do miješanja i stapanja književnih formi i stilova, odnosno intertekstualnosti: primjerice u Nooteboomovom romanu *U planinama Nizozemske* nalazi se dijalog s bajkom *Snježna kraljica* Hansa Christiana Andersena, te sa književnom vrstom bajke općenito.⁷ Na taj način dolazi do prerade i transformacije prijašnjeg teksta kako bi se ukazalo na neke aspekte koji su direktno ili indirektno povezani s prošlim tekstom. Konkretno u ovom slučaju pitanje o pisanju bajke, osuvremenjivanju te iste bajke i aktualizaciji nekih suvremenih problema.

Čitatelj u postmodernističkim djelima proizvodi značenje. Ne postoji glavni smisao teksta, nego svaki čitatelj treba pronaći djeliće smisla na vlastiti način. Tekst je pun različitih referenci te prema tome čitatelj odlučuje što je za njega više ili manje bitno u odnosu na dani tekst. „Tekst je tkanje citata“.⁸

⁵ http://www.dbnl.org/tekst/muss002post01_01/muss002post01_01.pdf (20.2.2015.)

⁶ http://www.dbnl.org/tekst/muss002post01_01/muss002post01_01.pdf (20.2.2015.)

⁷ http://www.dbnl.org/tekst/muss002post01_01/muss002post01_01.pdf (20.2.2015.)

⁸ „De tekst is een weefsel van citaten.“ (s nizoz. prevela J. Dvoraček); <http://www.literatuurgeschiedenis.nl/lg/20ste/literatuurgeschiedenis/lg20014.html> (21.2.2015.)

Likovi u postmodernističkoj literaturi često su bez karaktera, utjelovljuju mnoštvo ličnosti u jednoj, određeni su društvenim ulogama koje imaju i jezikom koji govore. Oni su fiktivna refleksija duha vremena u kojem ti pisci stvaraju. Likovi nisu logični, nepredvidivi su i nemaju psihološku pozadinu (Van Boven, Kemperink 2012: 292).

Pripovjedač u postmodernističkoj prozi čitateljima iznosi vlastiti pogled na stvari i događaje te se ponekad čini kako se izgubio u tom pripovijedanju, to jest da je digresijama skrenuo iz dotadašnje linije fabule. Tada pripovjedač za čitatelja više nije stabilno uporište (ibid. 293). Vrijeme radnje u postmodernizmu nije kronološko: prošlost, sadašnjost i budućnost međusobno su ispremišane. Prošlost se najčešće javlja u obliku *flashback*-ova i to kada situacija za to bude prikladna (ibid. 256). Iz podataka iz prošlosti često se nadograđuje smisao i čitatelju je na taj način jasnija stvarnost u kojoj su likovi.

Dakle, postmodernizam je eklektična umjetnička forma koja citira, reflektira na svoj način, prerađuje i ironizira neodređeni, nedohvatljivi i neprisutni fragment stvarnosti.⁹

⁹ http://www.dbnl.org/tekst/muss002post01_01/muss002post01_01.pdf (20.1.2015.)

2. O piscu

Cees Nooteboom, ili punim imenom Cornelis Johannes Jacobus Maria Nooteboom, nizozemski je pisac. Rođen je 31. srpnja 1933. godine u Den Haagu. Djetinjstvo mu je bilo prožeto brojnim preseljenjima: gotovo svake godine mijenjao je adresu, što je sigurno utjecalo na to da je postao svjetski putnik, a time i jedan od najpoznatijih nizozemskih putopisaca. „Drugi mogu izdiktirati cijelo svoje djetinjstvo sa svim podacima, školama i događajima, kao da su svoje vlastito računalo, ali ja to ne mogu. Ponekad se zapitam jesam li prije uopće i postojao.“¹⁰ (Bekkering, Cartens, Meinderts 1997: 8)

Otac mu je poginuo u bombardiranju Den Haaga 1945. u Drugom svjetskom ratu.¹¹ S očuhom nije imao dobre odnose te se kao osamnaestogodišnjak odselio od kuće, dovršavao srednju školu i radio razne usputne poslove, primjerice u *Rotterdamsche Bank* u Hilversumu, te nedugo nakon toga kreće na svoja prva putovanja po Skandinaviji i jugu Francuske. 1955. objavljuje svoj prvi roman *Philip en de anderen*, 'Filip i drugi'. Iduće godine ženi se s Frances Dianom Lichtfeld - Fanny, kćeri direktora surinamskog brodarskog društva, ali se od nje rastaje 1964. Svoju današnju partnericu Simone Sassen upoznaje 1979., nakon prekida s popularnom pjevačicom Liesbeth List. 1958. za svoj roman-prvijenac dobiva *Anne Frank-prijs*, 'Nagradu Ane Frank'.¹² Radio je i kao novinar pišući za brojne nizozemske novine i časopise, poput *Het Vrije Volk*, *Het Parool*, *Elseviers Weekblad*, *Volkskrant*, *Avenue*, kao i za strane publikacije: *Der Spiegel*, *Tageszeitung*, *Liberation* i *La Vanguardia* (ibid. 149-155). Prvu zbirku poezije, *De doden zoeken een huis*, 'Mrtvi traže dom' objavio je 1956. (ibid. 149-155). Istaknuo se kao pisac kratkih priča i putopisa, po čemu je najpoznatiji među čitalačkom publikom u Nizozemskoj, u kojima je na poseban način iznosio doživljaje i utiske sa svojih brojnih putovanja, često na egzotična mjesta. Osim priča s putovanja, romana i zbirki pjesama, pisao je i kazališne komade. Još jedan vid angažmana u svijetu književnosti pokazao je i potpisivanjem peticije nizozemskoj vladi 1962. godine, zajedno s još 64 potpisnika, s ciljem pridavanja više važnosti nizozemskoj književnosti. Pothvat, poznatiji kao *Schrijversprotest*, 'Protest pisaca' omogućio je osnivanje *Fonds voor de Letteren*, 'Fonda za

¹⁰ „Andren kunnen hun hele kindertijd, compleet met data, scholen en voorvallen oplepelen als waren ze hun eigen computer, maar dat kan ik niet. Soms vraag ik me wel eens af of ik er vroeger wel geweest ben.“ (s nizoz. prevela J. Dvoraček)

¹¹ <http://www.ceesnooteboom.com/?cat=6> (21.2.1015.)

¹² <http://www.kb.nl/themas/nederlandse-literatuur-en-taal/schrijversalfabet/cees-nooteboom> (21.2.2015.)

literaturu', danas poznatog kao *Nederlands Letterenfonds*, 'Nizozemski fond za literaturu' (ibid. 152).

Iako je poezija njegov najdraži književni rod, najviše uspjeha stekao je kao romanopisac (Goedegebuure 1989: 99). Djela po kojima je stekao popularnost u zemlji, ali i u inozemstvu, često su nagrađivana brojnim nagradama. Nooteboom je tri puta bio nominiran i za Nobelovu nagradu, međutim tu nagradu još nije dobio. Roman *Philip en de anderen*, 'Filip i ostali' dobio je Nagradu Ane Frank, *De ridder is gestorven*, 'Vitez je umro' osvojio je nagradu *Lucy B. en C.W. van der Hoogt*. Zbirka pjesama *Gesloten gedichten*, 'Zatvorene pjesme' dobila je *Poëzie-prijs van de gemeente Amsterdam*, 'Nagradu za poeziju općine Amsterdam'. Za novinarski rad također je primio nagradu – *Prijs voor de Dagjournalistiek*, 'Nagradu za novinarstvo u dnevnim novinama'. 1981. prima *F. Bordewijk-prijs*, 'Nagradu F. Bordewijk' za svoj najpoznatiji roman *Rituelen*, 'Rituali', i godinu dana kasnije, 1982., *Pegasus Prize for Literature*, 'Nagradu Pegaz za književnost'. 1989. snimljen je i film 'Rituali' prema istoimenom romanu. Roman *In Nederland*, 'U Nizozemskoj' dobio je 1985. *Multatuli-prijs*, 'Multatulijevu nagradu' (Bekkering, Cartens, Meinderts 1997: 149-155). 1991. godine napisao je poznati nizozemski *Boekenweekgeschenk*, 'Dar čitateljima u Tjednu knjige' i to upravo roman *Het volgende verhaal*, 'Priča koja slijedi', koji je postigao veliku popularnost, pogotovo u Njemačkoj, a preveden je čak i na japanski jezik. Za to djelo dobio je *Aristeion Prijs*, 'Nagradu Aristeion', *Premio Grinzane Cavour*, nagradu provincije Pijemont i *Dirk Martens-prijs*, 'Nagradu Dirk Martens' (ibid. 149-155).

Od poznatih djela treba spomenuti i *Een lied van schijn en wezen*, 'Pjesma privida i postojanja', *Allerzielen*, 'Dušni dan', *Paradijs verloren*, 'Izgubljeni raj', *De omweg naar Santiago*, 'Zaobilazni put u Santiago' te *Ontvoering van Europa*, 'Kako biti Europljanin' (Nooteboom 2006b).

Odlikovan je viteškom redom križa u francuskoj legiji časti. Dobio je počasne doktorate na *Radboud Universiteit*, 'Sveučilištu Radboud' u Nijmegenu, te na *Freie Universität Berlin*, 'Slobodnom sveučilištu u Berlinu'. Član je *Akademie der Künste*, 'Umjetničke akademije' Bieren u Münchenu i *Académie Européenne de Poésie*, 'Europske akademije poezije' u Luksemburgu (Bekkering, Cartens, Meinderts 1997: 155).

Od šezdesetih godina prošlog stoljeća Nooteboom živi na dvije adrese: jedan dio godine provodi u Nizozemskoj, dok u proljeće i ljeto boravi na otoku Menorci. Ondje je napisao i nekoliko svojih novijih djela.

Za svoj opus dobio je i dvije značajne nizozemske nagrade: *Constantijn Huygens Prijs*, 'Nagradu Constantijna Huygensa' te *P.C. Hooft-prijs*, 'Nagradu P.C. Hooft', za koju sâm tvrdi da ju je zaslužio. Godine 2009. primio je od belgijskog kralja Alberta II. u Bruxellesu najvažniju nagradu nizozemskog govornog područja – *Prijs der Nederlandse Letteren*, 'Nagradu za nizozemsku književnost'.¹³

Ponekad se čini da je Nooteboom cjenjeniji u inozemstvu nego u Nizozemskoj, što govori činjenica da ga od Nizozemaca više čitaju, primjerice, Nijemci. U njegovoj matičnoj zemlji poznat je najviše kao putopisac te ga Nizozemci nisu odmah prihvatili i kao pjesnika i romanopisca. Jedan je od najpoznatijih autora u inozemstvu: oko osamnaest djela prevedeno mu je na brojne svjetske jezike. Knjiga *Priča koja slijedi* drži rekord s prijevodom na šesnaest jezika, među kojima je i hrvatski prijevod, ali i islandski i japanski. 1989. godine roman *Ritual* preveden je na dotad sedam jezika, što je u to vrijeme bilo zadivljujuće mnogo (Bekkering, Cartens, Meinderts 1997: 131).

„On je filozof, bonvivan, bitanga, sanjar, kozmopolit i nomad, kuhar, melankolik. On ima nešto od Pascala, od Eulenspiegela, Wolframa Siebacka i Roberta Burtona. I on je metafizičar: Cees Nooteboom.“, kaže Joachim Sartorius o Nooteboomu.¹⁴

2.1. Nooteboom – veliki europski pisac

Cees Nooteboom, kao pisac, uživa veću popularnost u inozemstvu nego u njegovoj matičnoj zemlji. Da je to tako najbolje su pokazali Nijemci. Kod njih je popularnost stekao 1991. *Pričom koja slijedi* koju je tadašnji urednik novina *Frankfurter Allgemeine Zeitung* Marcel Reich-Ranicki popularizirao: „[...] Duboko me se dojmio ovaj Nooteboom; gle, Nizozemci imaju takvog autora!“¹⁵ (Grüttemeier, Leuker 2006: 236). Nakon takve reklame Nijemci su oduševljeno prihvatili Nootebooma, kao i njegova starija djela, a *Priča koja slijedi* doživjela je samo te godine sedam izdanja (ibid. 236).

Nooteboom svoju inozemnu karijeru može zahvaliti brojnim putovanjima na koja je išao svih godina. Neki književni kritičari smatraju da je Nooteboom istraživanjem različitih

¹³ <http://www.ceesnooteboom.com/?cat=6> (21.2.2015.)

¹⁴ „Hij is een filosoof, een bonvivant, een schelm, een fantast, een kosmopoliet en een nomade, een kok, een melancholicus. Hij heft iets van Pascal, van Uilenspiegel, Wolfram Sieback en Robert Burton. En hij is een metafysicus: Cees Nooteboom.“ (s nizoz. prevela J. Dvoraček); <http://www.ceesnooteboom.com/?cat=12> (21.2.2015.)

¹⁵ „[...] Und ich bin tief von diesem Nooteboom beeindruckt; sieh da, die Holländer haben einen solchen Autor!“ (s njem. prevela J. Dvoraček)

kultura na putovanjima stekao svoj prepoznatljiv stil. Kao putnik i promatrač, pišući kratke priče i putopise razvio je neklasičan stil za razliku od onog koji je prevladavao u tadašnjoj Nizozemskoj, tako da se kao četvrti pisac nije mogao svrstati u „Veliku trojicu“ nizozemske literature, jer ga je nizozemska čitalačka publika doživljavala jedino kao putopisca. Konkretno, zahvaljujući brojnim prijevodima romana *Rituali*, *Priča koja slijedi* i *U planinama Nizozemske* stekao je inozemnu slavu.¹⁶

Zanimljiv je njemački odnos prema Nooteboomu: je li moguće da su ga oni precijenili, a da su ga Nizozemci podcijenili? Urednici njemačke knjige o povijesti nizozemske literature *Niederländische Literaturgeschichte* čak su ga stavili i na naslovnicu, a urednici opsežne knjige o povijesti nizozemske literature, *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* spominju ga doslovno samo dvaput i to u sporednim rečenicama (Grüttemeier, Leuker 2006: 287). Međutim, 2004. godine primanjem *P. C. Hooft Prijs*, 'Nagrade P.C. Hooft' za prozu¹⁷, Nooteboom je zadobio dugo traženu pažnju nizozemskih čitatelja. Nooteboom je često boravio u Njemačkoj zbog dobivenih stipendija, pisao je reportaže o padu Berlinskog zida koje su bile jako dojmljive, održavao je predavanja i susrete s publikom te je na taj način promovirao svoja djela. Potporu je imao i u njemačkom filozofu i piscu Rüdigeru Safranskom, s kojim je postao veliki prijatelj.

Pisao je i o ujedinjavanju Europe, o odnosima među europskim narodima. Putujući i promatrajući ljude, kulture, događaje, sve je to rezonirao na svoj način i o tome je pisao. Svakim putovanjem mijenjao je i sebe, stoga ne čudi izjava da se „u svijetu osjeća kao kod kuće“.¹⁸

¹⁶ <http://www.literatuurgeschiedenis.nl/lg/20ste/auteurs/lg20034.html> (21.2.2015.)

¹⁷ http://www.pchooftprijs.nl/xhtml/pchprijs.php?laureaat_id=7 (23.5.2015.)

¹⁸ „Thuis in de wereld“ (s nizoz. prevela J. Dvoraček); <http://www.ceesnootboom.com/wp-content/uploads/2009/11/JuryrapportCeesNooteboom.pdf> (22.2.2015.)

3. *Rituali, U planinama Nizozemske, Priča koja slijedi*

3.1. O romanu *Rituelen*, 'Rituali'

Roman *Rituali* jedan je od najpoznatijih romana Ceesa Nootebooma. Objavljen je 1980. godine te ubrzo postao svojevrsni klasik. Za taj roman Nooteboom je osvojio *F. Bordewijkprijs*, 'Nagradu F. Bordewijk' i *Pegasus Prize for Literature*, 'Nagradu Pegaz za književnost' za najbolji roman u posljednjih deset godina. Dio *Rituala* činila je u početku i Nooteboomova novela objavljena 1981., *Een lied van schijn en wezen*, 'Pjesma privida i postojanja', no taj je tekst formiranjem zadobio veću samostalnost te ga je bilo teško ukomponirati zajedno s *Ritualima* (Goedgebuure 1989: 102).

Rituali su kompleksan psihološki roman koji u tri poglavlja prati život glavnog lika Innija Wintropa i njegovih poznanika Arnolda i Philipa Taadsa. Svaki od likova vodi osebujan život u Amsterdamu pedesetih, šezdesetih i sedamdesetih godina, koji se u to vrijeme smatrao „magičnim centrom svemira“¹⁹ (Nooteboom 2006a: 181), liberalnim, umjetničkim i duhovnim središtem, zbog toga što je dopuštao ljudima da žive na način na koji oni žele. Roman *Rituali* može se čitati na više razina: kao roman o svjesnosti, roman o vremenu, ali i kao roman o poslijeratnom periodu u Nizozemskoj (Goedgebuure 1989: 111). Cijeli roman ustvari je slika generacije i vremena kojem Cees Nooteboom pripada.²⁰

Inni Wintrop tipičan je predstavnik svog vremena. Neshvaćeni melankolik, vizionar, sanjar, živi život „punim plućima“, dobrog je financijskog stanja, jer radi kao burzovni mešetar, voli žene. Arnold Taads, ugledni gospodin, zaljubljenik u filozofiju, skijanje i svog psa, otac Philipa Taadsa, uvelike je utjecao na Innijev život otkrivši mu prirodu i važnost „prvih puteva“, te svojim životnim primjerom strogog držanja vlastitih navika ili rituala. Philip Taads, „čudnovati Azijac“, sin je Arnolda Taadsa i njegove prve žene koju je doveo iz egzotičnih krajeva bivše nizozemske Indonezije. Otac ga nikad nije priznao niti mario za njega, što je ostavilo na njega duboki trag. „Nedostaje mi ljubavi“²¹ (Nooteboom 2006a: 159), tvrdio je i sam lik. To je tužna priča o ocu i sinu koji neovisno jedan o drugome, a istovremeno izbjegavajući jedan drugoga, doživljavaju istu sudbinu. Motiv koji povezuje sva tri lika jest samoubojstvo: Inni je pokušao počiniti samoubojstvo kad ga je žena Zita ostavila,

¹⁹ (s nizoz. prevela R. Perečinec)

²⁰ <http://www.literatuurgeschiedenis.nl/lg/20ste/auteurs/lg20034.html> (22.2.2015.)

²¹ (s nizoz. prevela R. Perečinec)

no nije mu uspjelo. Arnold je izgubio život u skijaškoj nesreći. Philip je najavio svoje samoubojstvo takozvanom „čajnom ceremonijom“, nakon koje je ubrzo nađen mrtav u rijeci.

U romanu je važan motiv vremena. Radnja romana nije kronološka nego je ispresijecana. Primjerice, prvo poglavlje odvija se 1963. godine, drugo 1953., a treće 1973. Takav raspored poglavlja osmišljen je kako bi čitatelj dobio bolji uvid u događaje i informacije koji su važni za razumijevanje daljnje radnje; u prvom poglavlju prisutan je sveznajući pripovjedač više nego u druga dva dijela (Goedegebuure 1989: 107). Glavni lik, Inni Wintrop, vodi život u sadašnjem trenutku: za njega je bitno „ovdje i sada“, a vrijeme i ostali događaji ga ne zanimaju. Za razliku od njega, Taadsovi su ovisni o vremenu. Arnold Taads rob je vlastitih navika: svaki dan točno u određeno vrijeme kuha, objeđuje, čita i odlazi u šetnju. Po tim navikama može se usporediti s njemačkim filozofom Immanuelom Kantom, koji se tako strogo držao svojih dnevnih obaveza, da su ljudi prema njegovom odlasku u šetnju točno mogli namjestiti vlastite satove, jer je svaki dan šetao točno u pet sati. Philip Taads u svom zen-svijetu ne mari za vrijeme, on „pluta“ u vremenu. Smeta ga njegovo postojanje, njegovo tijelo koje ga sputava, jer ono treba i prostornu i vremensku, to jest zemaljsku dimenziju. Philip Taads nastoji prevladati sebe, a time i svoje tijelo i sva ograničenja ovozemaljskog života. Upravo to je rezultiralo njegovim samoubojstvom.

Knjiga na lijep način prikazuje odnos između reda i kaosa, mogu se naći brojni antički motivi, primjerice Vergilijevi, kao i biblijski motivi. Lik Innija ima određene osobine koje krasi i samog pisca, tako da se može reći da je njegov lik dijelom izgrađen i autobiografski.

Naslov *Rituelen*, 'Rituali' govori o navikama, odnosno ritualima Arnolda Taadsa koji je na taj način osmislio svoj život, o ritualima Philipa Taadsa, koji istočnjačkim mudrostima i izvođenjem određenih praksi, vježbi i postupaka, pokušava uzdići svoj život na višu razinu od samog postojanja, te o Innijevim „prvim putevima“ kojima pridaje svetu važnost, na neki način zbog inicijacije u nova životna iskustva. Inni Wintrop koristi primjere života oba Taadsa kako bi po njihovim primjerima uobličio svoj život, dao mu oblik. To je pravi smisao *Rituala* iz naslova: kretanjem prema drugome naći samog sebe, ili bolje rečeno, naći sebe kroz druge, preko drugih spoznati samog sebe (Bekkering, Cartens, Meinderts 1997: 118).

3.2. O romanu *In de bergen van Nederland*, 'U planinama Nizozemske'

Naslov ovog Nooteboomovog djela prvotno je bio *In Nederland*, 'U Nizozemskoj'. Prevoditelji u Engleskoj, Njemačkoj i Francuskoj smatrali su kako bi naslov *U planinama*

Nizozemske bio prikladniji. Nooteboom, koji voli biti informiran o prevođenju svojih djela na druge jezike, tako da prijevode na jezike koje govori čak sâm želi pregledati prije izdavanja, razmislio je i prihvatio ideju prevoditelja. Tako da je u drugom izdanju knjiga naslovljena *In de bergen van Nederland*, 'U planinama Nizozemske' (ibid. 136).

Djelo je izgrađeno na dvije razine: jednu liniju priče čini španjolski pisac Alfonso Tiburón de Mendoza koji tijekom cijele knjige piše priču, a drugu čine cirkuski par Lucia i Kai koji su glavni likovi upravo Tiburónovog djela. Roman, dakle, obuhvaća ustvari priču u priči, ali i priču o priči, odnosno način na koji autor uopće piše neko književno djelo.

Tema ovog romana može se shvatiti na više načina. Postoje dvije teme koje prate dvije radnje u romanu: pisanje knjige i život cirkuskog para. U ovom romanu radi se također i o demistifikaciji procesa pisanja, naravno, ne u potpunosti, no pokušava se osvijetliti cijeli proces stvaranja književnog djela. U *planinama Nizozemske* na taj je način posveta književnom stvaralaštvu općenito, ali i sama filozofija pisanja. Može se reći, u poveznici s romanom *Rituali*, kako je i pisanje isto jedna vrsta rituala: pisac, svaki na svoj način, i za svako djelo možda na drugi način, ima vlastiti način, ritual, naviku i tehniku prilikom pisanja. Međutim, stvarni ritual pisanja odigrava se, u postmodernističkom duhu, upravo posredstvom čitatelja; kada čitatelj uđe u taj stvoreni piščev svijet, on ga u procesu čitanja oživljuje. Taj svijet ne može postojati bez čitatelja, jer inače ono je samo mrtvo slovo na papiru.

„Kai i Lucia nisu unutra! Ono što piše upravo je obrnuto: *one given to illusion*. Pogrešno! To je upravo čitatelj, mislim gledatelj. Iluzionist stoji na pozornici i daje, a gledatelj biva obmanut ili sudjeluje u prijevari i prima.“²² (Nooteboom 2006b: 27)

Dakle, prava tema ovog romana jest upravo sâm pisanje. Sporedna tema romana jest priča o cirkuskom paru Kaiju i Luciji. Njih dvoje najljepši su ljudi koji su ikad postojali: izgledom, vrlinama, sposobnostima najbolje su obdareni, a njihovi nastupi nenadmašni su i savršeni. Međutim, zbog nedostatka posla odlaze sa sjevera Nizozemske u strašni i primitivni jug zemlje kako bi ondje potražili novu publiku. Dolaskom na Jug upadaju u nevolje: Kaija otima Snježna kraljica, a Lucia u društvu žene-klauna kreće u potragu za njim. Na kraju se, naravno, nađu i priča ima sretan kraj, ili se barem toliko dade naslutiti.

²² (s nizoz. prevela G.-A. Ulrich Knežević)

Nizozemska u *U planinama Nizozemske* geografski je smještena na puno većoj površini nego stvarna Nizozemska: ima sjeverni i južni dio. Sjeverni dio prostire se unutar geografskih granica današnje Nizozemske i Belgije, do južnog dijela dolazi se uskim područjem preko doline rijeke Rajne i planinskih predjela, a on obuhvaća veliko područje današnjeg Balkana, Rumunjske, Češke, Slovačke i okolnih zemalja. Osim geografske izoliranosti Sjevera i Juga, jaka je i vrijedna spomena karakterna, to jest mentalna razlika u stanovništvu. Sjevernjaci su prototip Nizozemaca: obrazovani, marljivi, oholi i umišljeni, sami sebi dovoljni. A južnjaci su njihova suprotnost, „Na Sjeveru ih se smatralo drugorazrednim građanima...”²³(ibid. 11): primitivni, korisni samo kao radna snaga, siromašni, surovi, ali naspram toga bili su slobodniji.

Takav odnos između razvijenog Sjevera i nerazvijenog Juga odgovara i današnjoj slici Europe. Nooteboom tim prikazom želi skrenuti pažnju na problematiku današnje „Ujedinjene Europe“ i Europske unije, naglasiti razlike, ali i upozoriti da bi se ovdje trebalo nešto napraviti da zajednica bolje funkcionira. U ovom djelu bavi se implicitno tom temom kroz metaforički prikaz „velike Nizozemske“. Zanimljivo je i što je Nizozemska u središtu zbivanja u slici Europe. Nooteboom je pokušao ovim fikcijskim prikazom srušiti nacionalizme koji unose nemir u zajedništvo građana Europe. Fikcijom i maštom podijelio je narode Europe na sjevernjačku i južnjačku kulturu, pokušavajući osvijestiti potrebu o stvaranju nadnacionalne narodnosti, ali i očuvati posebnost unutar svakog naroda (Bekkering, Cartens, Meindert 1997: 77). Prema Nooteboomu idealna Europa omogućila bi svojim građanima da „nakon par 'nužnih drama' junaci žive dugo i sretno.“²⁴ (ibid. 78)

„Želio sam svoju voljenu domovinu [osjeća se ironija, ali primjetno romantična] povećati do veličine polovice Europe i zato sam obuhvatio istureni najniži dio, kod provincije Limburg, preciznije rečeno kod Maastrichta, i tu sam južnu provinciju rastegnulo do koridora koji se proteže daleko preko Alpa, do Slovenije, odakle se Nizozemska širi preko cijelog Balkana sve do granice s Grčkom. Dalje se nisam usudio ići.“²⁵ (ibid. 77-78)

²³ (s nizoz. prevela G.-A. Ulrich Knežević)

²⁴ (s nizoz. prevela J. Dvoraček)

²⁵ „Ik wilde mijn geliefde vaderland [de ironie is voelbaar, maar herkenbaar als romantisch] zo groot maken als half Europa en heb het daarom bij het uitstekende onderste deel beetgepakt, dat is bij de provincie Limburg, om precies te zijn bij Maastricht, en ik heb die zuidelijke provincie uitgerekt tot een corridor die tot ver over de Alpen reikt, tot in Slovenië; waarna Nederland zich over de hele Balkan uitbreidt tot aan Griekse grens. Verder durfde ik niet te gaan.“(s nizoz. prevela J. Dvoraček); Ibid., 77-78. str.

3.3. O romanu *Het volgende verhaal*, 'Priča koja slijedi'

Het volgende verhaal, 'Priča koja slijedi' jest priča kojom službeno počinje Nooteboomova inozemna popularnost. Djelo izašlo 1991. slabo je prihvaćeno u Nizozemskoj, no začuđujuće odlično u susjednoj Njemačkoj. *Priča koja slijedi* najviše je prevedeno Nooteboomovo djelo: prevedeno je čak na šesnaest jezika, među kojima je i hrvatski prijevod. Knjiga se, u očima stranih čitatelja, smatra Nooteboomovim debijem, a starije knjige doživljavaju se kao sljedbenici *Priče koja slijedi* (ibid. 140). Moguće da je to odgovor na podijeljena mišljenja o Nooteboomu: čitatelji koji su upoznati s nekim boljim djelom određenog autora, steći će bolji prvi dojam o autoru i htjet će i dalje čitati njegova djela koja još nisu otkrili. Međutim, ako autor u početku ne ostavi dobar dojam na publiku, teško će promijeniti taj prvi dojam, uz iznimku onih najupornijih. Osim toga, svaki pisac se razvija tokom vremena i kroz svoje stvaralaštvo, te baš nije u redu prema prvom dojmu suditi i o novijim radovima koji često znaju biti bolji od prijašnjih.

Kritike u Nizozemskoj bile su loše: od toga da je glavni lik nezanimljiv, pa se čitatelj teško može uživjeti u njegovu struju svijesti, kako tvrdi urednik Carel Peeters²⁶, do toga da je ideja za roman odlična, ali je realizacija naprosto katastrofalna, napominje Jona Lendering²⁷. Za pozitivnu recepciju u Njemačkoj odgovoran je, dakako, poznati kritičar Marcel Reich-Ranicki koji je *Priču koja slijedi* nahvalio u popularnoj emisiji *Das Literarische Quartett*.

Nooteboom je u šali jednom spomenuo kako „kod kuće znaju previše o njemu“²⁸ (Bekkering, Cartens, Meinderts 1997: 140), aludirajući na stav Nizozemaca o njemu naspram ljudi u inozemstvu. U tome sigurno ima istine, no ako je riječ o umjetnosti, uvijek je problem odvojiti osobu s privatnim životom od njegovog djela. A to bi se, barem uzimajući u obzir književne kritike, moralo razdvojiti. Moguće je i to da Nooteboom zbog svojih brojnih i stalnih putovanja nije slovio kao pravi nizozemski autor, iako piše na nizozemskom. Ili je problem u tome što nije tako plodan autor kao „Velika trojica“, iako ima dugu karijeru kao pisac. Ili je stvar u tome da će biti više priznat kada više ne bude živ, kao i većina velikih umjetnika. Nagradom P.C. Hooft i Nagradom za nizozemsku književnost obranio je svoj status pisca i u Nizozemskoj te je time zadobio i veći ugled.

²⁶ http://www.dbnl.org/tekst/_ons003199201_01/_ons003199201_01_0153.php (23.2.2015.)

²⁷ <http://recensieweb.nl/recensie/een-meesterlijk-idee-om-zeep-geholpen/> (23.2.2015.)

²⁸ „Thuis weten ze te veel over mij.“ (s nizoz. prevela J. Dvoraček)

Roman prati posljednje dane života Hermana Musserta, Nizozemca, profesora grčkog i latinskog u amsterdamskoj gimnaziji, koji se jedno jutro budi u Lisabonu, a uvjeren je da je zaspao sinoć u svom krevetu u Amsterdamu. U sjećanje mu naviru situacije iz prošlosti, posljednji boravak u toj sobi u Lisabonu prije dvadesetak godina s tadašnjom ljubavi Marijom Zeinstrom, također profesoricom u istoj gimnaziji. U romanu postoji takozvani ljubavni četverokut između njega i nje, te profesora tjelesnog i Mussertove najbolje učenice Lise d'Indije. Pokušajem raspleta istog, Mussert i Arend Herfst dobivaju otkaz, a Lisa nesretno umire u prometnoj nesreći. Nakon toga se naš glavni lik počeo baviti pisanjem vodiča za putovanja pod pseudonimom Dr. Strabo. Međutim, postoji još jedna nad-radnja u romanu: sadašnje putovanje glavnog lika od Torre de Belema u Portugalu, do grada Belem u Brazilu. Na tom putovanju upoznaje ljude od kojih svaki po redu priča svoju životnu priču i zatim ode. Mussert je bio zadnji po redu, te je cijela prije spomenuta radnja romana ustvari njegova priča koju on priča svojoj najdražoj učenici Lisi, koju poistovjećuje sa Sokratovim najdražim učenikom Kritonom. Najdojmljiviji je kraj knjige u kojem Nooteboom ustvari poziva čitatelja da iznova počne čitati priču. Glavni lik je priču svog života ispričao svojoj najdražoj učenici, transcendirao je na razinu odnosa Sokrata i njegovog učenika, ali čitatelj zadnjom rečenicom dobiva dojam da je i on cijelo vrijeme važan element Mussertove priče, jer je on upravo tu priču ispričao njemu/tebi. „[...] A potom sam ispričao njoj, potom sam ispričao tebi PRIČU KOJA SLIJEDI.“²⁹

Priča koja slijedi izuzetan je kratki roman koji se čita u dahu, izgrađen je na više razina fikcije, vrvi metaforama o životu, smrti, sjećanjima, osjećajima, prijelazu iz života u smrt, materijalnom i idealnom, roman koji i čitatelja čini dijelom priče. Fascinantno je koliko jedna rečenica, ako je dobro smišljena, poput zadnje, može promijeniti tijek priče, poante, shvaćanja. Kako bi to uspio, pisac mora biti velikog duha, mora dobro razumjeti svijet, neprestano i znatiželjno ga istraživati i propitkivati, te biti spreman ponekad zaći i u metafiziku, „onostranost“.

²⁹ „[...] En toen vertelde ik haar, toen vertelde ik jou HET VOLGENDE VERHAAL.“ (s nizoz. prevela G.-A. Ulrich Knežević); http://www.dbnl.org/tekst/_ons003199201_01/_ons003199201_01_0153.php (23.2.2015.)

4. O fantastičnom i realnom

Umjetnost nastoji na svoj poseban način prikazati stvarnost ili uputiti na određeni društveni problem te osvijetliti područja stvarnosti koja ljudima nisu poznata. Ponekad se mora izmisliti ili kreirati neka druga stvarnost da bi se mogla prihvatiti ona u kojoj živimo. Tako da su izmišljeno i zbiljsko, odnosno fantastično i realno, iako na prvi pogled predstavljaju dvije krajnosti, one samo dvije strane iste plohe, odnosno predstavljaju načine gledanja iz drugih kutova. Međutim, u većini slučajeva taj je odnos još uvijek isključiv.

Prvi koji je u povijesti na neki način progovorio o dualnosti stvarnog i pojavnog bio je Platon sa svojom teorijom slike i ideja. Prema Platonu svaki predmet u stvarnom svijetu samo je slika ideje, varijanta, odraz tog pravog predmeta koji u stvarnosti ne postoji, nego postoji samo u svijetu ideja. Primjerice, stolica koju vidimo pred sobom samo je jedna od mogućnosti stolice koja postoji u svijetu ideja, jer sadrži osobine koje čine „stoličnost stolice“. Tako je s Platonom krenulo mišljenje da je umjetnost „sjena sjene“, ona je za dvostruko udaljena od svijeta ideja koji nam je nepoznatljiv, jer trenutno živimo u ovoj našoj stvarnosti u kojoj jesmo, a umjetnost i svjetovi koje ona stvara još su i udaljeniji od našeg stvarnog svijeta. U toj teoriji razvio se zapadni način razmišljanja koji je pretežno dualistički.

Postmodernizam ne odvaja više tako striktno „svijet ideja“ i stvarnost; postmodernistički pisci sami uzimaju djeliće stvarnosti i modificiraju ih na svoj način. Svatko formira vlastitu sliku stvarnosti u kojoj živi te ta slika određuje pogled na svijet.³⁰ Pisci imaju veliku kreativnu i umjetničku moć formiranja novih fantastičnih svjetova. Nooteboom kaže kako pisci mogu oblikovati svijet koji ne postoji, ali ponekad taj svijet ima realniji karakter od one stvarnosti u kojoj živimo.³¹ Pisac Oscar Wilde tvrdio je kako stvarnost nikada nije bila ništa drugo nego komentar na umjetnost³², tako da je uvijek važno odakle se polazi u shvaćanju stvarnog i izmišljenog.

³⁰ <http://gerardkoek.nl/wp-content/uploads/2013/03/V.A.2b.Verbeelding-en-werkelijkheid.pdf> (1.3.2015.)

³¹ „Schrijvers kunnen werelden scheppen die niet bestaan, maar soms meer realiteitskarakter hebben dan de gewone werkelijkheid, waarin wij leven.“ (s nizoz. prevela J. Dvoraček); <http://gerardkoek.nl/wp-content/uploads/2013/03/V.A.2b.Verbeelding-en-werkelijkheid.pdf> (1.3.2015.)

³² http://www.dbnl.org/tekst/anbe001gesc03_01/anbe001gesc03_01_0013.php (2.3.2015.)

Mašta je važan element u sposobnosti formiranja takvih svjetova. Ona označava mogućnost da nije još sve izgubljeno te da svakog dana sve može početi iznova.³³

Književna djela, koliko god bila izgrađena na izmišljenim stvarnostima, likovima, događajima i slično, uvijek nose u sebi djelić autora, njegovih razmišljanja, osjećaja, svjetonazora, svijesti. Ako je svijet prikaz onakve stvarnosti kakvu svatko sâm sebi zamišlja, neki autori mogu biti shvaćeni kao „neprijatelji stvarnosti“³⁴, no u većini slučajeva to je samo maštovit vid određenog dijela stvarnosti. Autori ustvari imaju ulogu demijurga, oblikovatelja svijeta. Njihova djela su subjektivne evokacije njihovog misaonog svijeta, likovi nemaju karaktere, nego su oni prikaz određene (autorove) svijesti. No takvi autori uvijek uzimaju u obzir postojanje dviju stvarnosti: pretpostavljene „prave“ stvarnosti i one kakvu vide njegovi likovi.³⁵

Čitajući djelo ulazimo u svijet likova i njihovih pogleda na stvarnost, bila ona u našim očima naočigled izmišljena ili slična našoj „realnoj“ stvarnosti. To za nas kao promatrača nije bitno, jer je za razumijevanje djela važnije razumjeti stvarnost koju nam likovi prezentiraju.

4.1. Fantastično – fiktivno

Fantastično je pojam koji dolazi od grčke riječi *phantásein*, što znači 'učiniti vidljivim'. Odnosi se na ono što je produkt mašte, izmišljeno, ono što proizvodi slike koje ne moraju imati veze sa stvarnošću.³⁶

U stvarnosti u kojoj živimo sve se događa prema određenim zakonitostima, aksiomima, mehanizmima. Kada se to dovede u pitanje, otvara se mogućnost sumnje u ispravnost naše stvarnosti. Možda i mi živimo u glavi nekog diva koji svojim mislima spontano stvara sve što nama čini realnost, te zakoni na kojima je izgrađen naš svijet nisu valjani, nego su slučajni? U takvim trenucima javlja se moment fantastičnog: „Fantastično, to je neodlučnost što je osjeća biće koje zna samo za zakone prirode onda kada se nađe pred naizgled natprirodnim događajem.“³⁷ (Todorov 1987: 29) Nemogućnost sigurnosti u tezu da li se neki događaj ne uklapa u našu stvarnost zbog toga što je on stvaran, ali djeluje prema

³³ http://dbnl.org/tekst/peet003houd01_01/peet003houd01_01.pdf (2.3.2015.)

³⁴ http://dbnl.org/tekst/peet003houd01_01/peet003houd01_01.pdf (2.3.2015.)

³⁵ http://dbnl.org/tekst/peet003houd01_01/peet003houd01_01.pdf (2.3.2015.)

³⁶ http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search_by_id&id=fFtvXxM%3D (3.3.2015.)

³⁷ (sa srpskog prevela J. Dvoraček)

zakonitostima koji našem svijetu nisu poznati, ili zbog zabune u našoj osjetilnoj recepciji stvarnosti ili našim maštanjem. U tom procjepu boravi fantastično kao neodlučnost između utjecaja prirodnog ili utjecaja natprirodnog. „Skoro sam povjerovao!“ (ibid. 35) teza je koja najbolje opisuje srž fantastičnog.

Čitatelj je uvučen u svijet likova preispitujući svoju stvarnost preko stvarnosti likova, na kraju se opredjeljuje za „svoju“ stvarnost, dakle za varijantu da se fantastičan događaj može objasniti unutar zakonitosti čitateljeve stvarnosti te po tome pripada žanru čudnoga. Ili čitatelj može prihvatiti nove prirodne zakone, te u tom slučaju prelazi u žanr čudesnog. Fantastično je na neki način žanr koji se nalazi između čudnog i čudesnog, te o čitatelju ovisi na koji način će se prvotno fantastično dalje interpretirati. Ono ne može dugo egzistirati, jer se dvosmislenost mora razriješiti u nekom smjeru. Dakle, ono je žanr koji je uvijek u nestajanju (ibid. 46-47). Todorov zaključuje kako je fantastično žanr koji pripada sadašnjosti: čitatelj se u sadašnjem trenutku mora opredijeliti kako bi razriješio neodlučnost i to za čudesno: nepoznatu pojavu koja se tek ima dogoditi u budućnosti, ili za poznate činjenice koje su neobjašnjive te predstavljaju prethodno iskustvo u prošlosti: čudno (ibid. 47).

Neodlučnost u sferi fantastičnog ne mora biti samo čitateljeva neodlučnost u shvaćanju događaja kao stvarnog ili natprirodnog, ona može biti i pripovjedačeva ili ona glavnog junaka (ibid. 200-201).

4.2. Realno – stvarno

„[...] Kako razlikovati fikciju od zbilje? Da li možemo jednostavno reći: fikcija je fikcija, a zbilja je zbilja. Ili priča je priča, a događaj je događaj. Između tekstova i života nema prijelaznih oblika. Čak i naš neposredni iskaz o nečemu što se upravo dogodilo nije više taj događaj, već iskaz, priča o njemu. Iskaz o događaju zapravo je jedan drugi događaj [...]“ (Zlatar 1989: 28)

Stvarnost jest sve ono što materijalno postoji³⁸, ona obuhvaća sve što jest, a da smo mi, koji smo isto dio te stvarnosti, toga svjesni. Stvarnost doživljavamo osjetilima i u bivanju. U različitim kontekstima mogu postojati različite stvarnosti. Međutim, ona odgovara datosti svega što postoji.

³⁸ <http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search> (3.3.2015.)

U književnom svijetu, to jest u književnoj stvarnosti, problematično je odrediti što je realno ili stvarno. Svaki pisac kreira na neki način svoju vrstu stvarnosti neovisno ili ovisno o onoj u kojoj pisac postoji. Dok čitamo književni tekst, sudjelujemo u stvorenoj piščevoj stvarnosti, bez obzira bila ta stvarnost više ili manje jednaka našoj. „Čitajući tekst mi ulazimo u jedan svijet što ga taj tekst *stvara*, mi ulazimo u svijet koji se otvara prvom i zatvara posljednjom rečenicom teksta.“ (ibid. 31)

Autori nastoje stvaranjem alternativne stvarnosti u svojim djelima, u kojima uvijek ima barem malo autobiografskog, dati drugačije perspektive nečega poznatog iz naše stvarnosti. Često postoji neki „most“ iz svijeta stvarnosti u svijet fikcije. Ako se događaji u svijetu događaju slučajno, no ipak se može reći da svijetom vlada neka uzročnost, onda i izmišljeni događaji isto tako pripadaju tom svijetu. Upravo ako ti događaji pripadaju stvarnom svijetu, onda ne bi bilo pogrešno reći da stvarni svijet pripada izmišljenome, upravo zbog dopuštanja mogućnosti izmišljenome da postoji u stvarnosti. Tako da stvarno i izmišljeno jedno drugo prožimaju i postoje (Bekkering, Cartens, Meinderts 1997: 42). „Jedino napisana riječ postoji, sve ono što čovjek sâm mora učiniti je bez oblika, podvrgnuto nerimovanom slučaju.“³⁹ (Nooteboom 2004: 25)

4.3. Podvojeni odnos fantastičnog i realnog

Danas se postavlja pitanje koliko je stvarnost u doba tehnologije zaista „realna“. Okruženi smo ekranima, cijeli život postao je *live* (Bekkering, Cartens, Meinderts 1997: 43). Imamo najbolje i najnaprednije načine komunikacije, no ljudi su otuđeniji nego ikad. Živimo na najvišem stupnju razvoja dosad, no udaljeni smo od svoje ljudske prirode. Pitanje je zašto se fiktivna stvarnost doživljava kao nešto loše ako je „prava stvarnost“ postala loša i upitna. U europskoj kulturi, ideja o ljudskom životu kao odsjaju stvarnosti poznata je i u filozofiji još od platonizma, ali i u povijesti književnosti. Bijeg od manje sretne stvarnosti u stvorenu stvarnost zvuči kao dobro rješenje, no problemi nastaju kod sukobljavanja svjetova, jer čovjek ipak ne može stalno živjeti u fikciji, osim ako nije lik iz nekog književnog djela. Međutim, propitivanjem prave stvarnosti kroz izmišljenu stvarnost njeguje se humanost, te čovjek postaje svjesniji koje stvari bi mogao i trebao popraviti da mu njegova prava stvarnost postane bolja. To je već kod Aristotela bilo poznato u pojmu katarze: „pročišćenje“ čovjeka, kako bi

³⁹ „Alleen het geschrevene bestaat, alles wat je zelf moet doen is vormeloos, onderworpen aan rijmeloze toeval.“ (s nizoz. prevela G.-A. Ulrich Knežević)

postao bolji. Uživljavanjem u likove u djelima, poistovjećujući se s njima, proživljavamo njihovu stvarnost te tako postajemo bolji i osvješteniji ljudi.

Nooteboom za pisca u stvaranju zagovara u svojim djelima princip sličan katarzi: proces u kojem postoji mogućnost gubljenja samog sebe kako bi se kroz prostor i vrijeme koje je sâm izmislio ponovno pronašao i vratio u život (ibid. 108). Zato su Nooteboomove stvarnosti koje je stvorio u svojim djelima jako „stvarne“, kako bi se čitatelj bolje mogao staviti u kontekst radnje, no s likovima se ne može baš uvijek poistovjetiti. Likovi nemaju karaktere, nego su više prikazani kao plutajuće svijesti koje se ne uklapaju u kalupe zadane stvarnosti. Nooteboom nastoji u svim svojim djelima prikazati komplicirani suodnos fantastičnog i realnog, stvarnosti i fikcije. On smatra da čovjek valja „biti prisutan“ u životu. To znači da je čovjek svjestan života i svih njegovih radosti i problema, no u svemu tome može se jasno uvidjeti razlika između stvarnosti i izmišljenog. S druge strane, ako čovjek ne vjeruje u usku povezanost stvarnosti i fikcije, realnog i fantastičnog, onda je takav život prilično beznačajan i jednodimenzionalan. Stoga Nooteboom poziva svojim radovima da budemo stalno svjesni izazova stvarnog života, ali da budemo u životu stalno „prisutni“ (ibid. 110). Upravo ta prisutnost pokazat će nam u našim životima trenutke u kojima je očito preklapanje realnosti i fiktivnog te njihovo međudjelovanje, koje će dati našim životima novu dimenziju i novu, bolju stvarnost.

5. Analiza

Romani *Rituali*, *U planinama Nizozemske* i *Priča koja slijedi* Ceesa Nootebooma, nastali u malo više od deset godina, predstavljaju najbolja djela njegovog opusa. Njegov stil pisanja karakterističan je i može se primijetiti u sva tri romana: odnos stvarnosti i izmišljenog koji se međusobno nadopunjuju do nove stvarnosti, filozofska promišljanja likova, ironičan ton, suptilne, ali jasne kritike, kontrasti, ljubavne zavrslame, provlače se kao crvene niti kroz njegova djela. Naravno, čitajući Nootebooma čitatelj se može uvijek osjećati kao sudionik radnje, jer mu se pisac obraća, izravno ili neizravno, kroz lik pripovjedača, što stvara poseban moment prisnosti između autora djela, samog djela i čitatelja. Taj posebni moment uključenosti dio je Nooteboomove „čarolije“ u pisanju. Osim toga, on je kao autor i osoba načitan i obrazovan, te stoga ne čudi što su likovi u njegovim djelima intelektualci, stručnjaci za pojedina područja i osebujne ličnosti bez čvrstog karaktera. O svemu tome bit će riječi u nastavku.

5.1. Inspiracija za djela

Nooteboom je za svoje djelo *U planinama Nizozemske* posudio temu od velikog pisca bajki Hansa Christiana Andersena i njegove *Snježne kraljice*. Tema Andersenove bajke u izmijenjenoj verziji pridodana je glavnoj temi njegovog romana. Nooteboom je na taj način iskazao čast Andersenu prikazavši njegovu bajku na suvremeniji način.

Priča koja slijedi podsjeća na roman *Preobrazba* Franza Kafke. Naime, u Nooteboomovom djelu glavni lik budi se zbunjen i izgubljen, jer je zaspao na jednom mjestu, a ujutro se probudio na drugom mjestu u drugom gradu. Kod Kafke je situacija takva da se glavni lik sutradan probudio pretvoren u golemog kukca. U oba romana situacije su neobične i ne mogu se dogoditi u stvarnosti, no zbog toga što su se uspjele dogoditi, otvaraju dimenziju fantastičnog. U životima obaju glavnih likova nema ničeg neobičnog, osim tog dotičnog događaja koji ih je natjerao na razmišljanja o životu.

Nooteboom poznaje mnogo djela svjetske književnosti koja ga inspiriraju za njegova djela. Postmodernistička literatura pokušava riješiti probleme, nedoumice kroz fikciju, kroz kreiranje novih stvarnosti ili kroz „recikliranje“ starijih tekstova u kojima je sve prilagođeno piščevoj suvremenosti.

5.2. Uvodni dijelovi

Svako od navedenih Nooteboomovih djela započinje motom, citatima poznatih pisaca koja navještaju ideju djela. Od Stendahlove tolerancije (Nooteboom 2006a: 5), Andersenovog izvlačenja priče iz kante za smeće (idem 2006b: 7) te Adornovog poziva na izražavanje metafizičkih namjera (idem 2004: 6). Romani *Rituali* i *U planinama Nizozemske* osim glavnog mota imaju još i na početku svakog poglavlja dodatne uvodne citate koji naznačuju događaje svakog poglavlja zasebno. *Rituali* su roman koji je podijeljen po životima likova – za svaki od tri lika jedno je poglavlje i godina: za poglavlje o nestalnom Inniju Wintropu uvod je Fontaneovo pitanje o besmislici (idem 2006a: 8), za Arnolda Taadsa uvod je iz euharistijske službe iz kanona svete mise na latinskom (ibid. 28), a o Philipu Taadsu govore filozofija čaja i promišljanje o mogućnosti nerođenja kao najboljoj mogućoj za ljude poput njega (ibid. 104). *Priča koja slijedi* ima dva poglavlja koja se tematski dosta razlikuju te se to može vidjeti i iz uvodnih citata: negacija metafizičkih namjera (Nooteboom 2004: 6) i prijelaz iz jednog stanja postojanja u drugo (ibid. 48).

5.3. Radnja

Slijed događaja u ovim romanima je zanimljiv: većinom je linija radnje nejasna, jer postoje paralelne fabule koje se međusobno ispresijecaju, postoje radnje koje nisu vezane jedna za drugu, ali utječu jedna na drugu kroz više razina stvarnosti ili su vezane za neko drugo književno djelo.

U *Ritualima* radnja prati događaje oko likova u pojedinim poglavljima i nije kronološka. Čitatelj nakon čitanja slaže u glavi cijelu fabulu, jer mora uzeti u obzir sve događaje. To za djelo *Rituali* nije čudno, u najmanju ruku zbog toga što je djelo nastajalo par godina i to drukčijim redoslijedom od onog koji je u knjizi. Glavna fabula *Rituala* vezana je za glavni lik, Innija Wintropa, i svi događaji vezani su na kraju za njega i njegov život. U *U planinama Nizozemske* radnja je dvojna: jednu liniju fabule prati priča o Kaiju i Luciji, lijepim cirkuskim iluzionistima koji zbog egzistencijalnih razloga moraju preseliti na zloglasni Jug Nizozemske, na prostorima koji obuhvaćaju zemlje jugoistočne Europe. Druga linija radnje prati pisca priče o Kaiju i Luciji, cestovnog inženjera Alfonsa Tiburóna de Mendozu, hobističkog pisca, koji dovršava svoju priču u ljetnim danima. Na taj način stvoren je privid dvostrukih stvarnosti: jedna stvarnost i prava stvarnost u romanu jest pisanje priče, a „izmišljena“ stvarnost prati Kaija i Luciju u njihovoj proizvedenoj stvarnosti, koja je u biti

fantastična. U *Priči koja slijedi* radnja je ispresijecana, nije kronološka, pomiješana su sjećanja s prošlošću i sadašnjošću te strujom svijesti glavnog lika – pripovjedača te je ovdje najbolje prikazan fenomen miješanja zbiljskog i fantastičnog, jer se, također, dobiva dojam više razina stvarnosti u djelu.

5.4. Značajke romana

Nooteboom je u svom književnom radu poznat po *kadervertelling* ili *raamvertelling* (okvirna pripovijest), što podrazumijeva da jedna linija fabule, koja se čini nezavisna, služi za formiranje i drugih radnji unutar drugih „okvira“ ili „prozora“. Na taj način sve zasebne linije radnje povezane su u jednu cjelinu. Još jedna Nooteboomova značajka je i intertekstualnost, to jest više paralelnih linija fabule od kojih je ipak jedna najvažnija. Intertekstualnost podrazumijeva i splet različitih tekstova u kojem se smisao nalazi upravo u postojanju drugih, već postojećih tekstova. Najbolji primjer za to jest roman *U planinama Nizozemske* koji je prožet s Andersenovom bajkom *Snježna kraljica*.

U njegovim djelima skoro uvijek je riječ o drugim kulturama, antičkoj kulturi i grčkoj mitologiji, filozofiji ili drugim poznatim djelima svjetske književnosti. Kao postmodernistički pisac često koristi, odnosno „reciklira“ poznate priče ili karaktere u suvremenom kontekstu. Zainteresiran je i za pogled u metafiziku te se trudi argumentirano rasvijetliti nerazumljive i transcendentalne fenomene koji postoje u stvarnosti i određuju je, a pripadaju onostranom, neosjetilnom ili fantastičnom.

Cees Nooteboom ima zanimljiv stil pisanja: ironičan, filozofski, promatrački. Na zanimljiv i osebujuć način traži smisao kreirajući vlastite svjetove. „Ako ti možeš nekog izmisliti, onda je netko isto tako mogao izmisliti i tebe! Tako da djelo ne proizvodi pisac, nego djelo proizvodi pisca, čini se da se sve svodi na to.“⁴⁰ (iz Nooteboom, C. (1964). *De ridder is gestorven*. U: Bekkering, Cartens, Meinderts 1997: 22)

Nooteboom voli kontraste, primjerice između života i smrti, fikcije i stvarnosti, pisanja i života, sjećanja i sadašnjosti, stvarnosti i metafizike, starog i novog. Koliko god u svojim djelima obrađivao kontraste, oni uvijek na kraju stvore određenu vrstu harmonije, jer kontrasti nisu ništa drugo nego najjudaljenije strane istih fenomena.

⁴⁰ „Als jij iemand kunt verzinnen, kan iemand jou ook verzonnen hebben! Zo brengt niet de schrijver het werk, maar het werk de schrijver voort, daar lijkt het op neer te komen.“ (s nizoz. prevela J. Dvoraček)

5.5. Teme

Prolaznost vremena, sveprisutnost nestabilnosti u životu i sumnja u realnost postojanja uopće, kao i vlastitog identiteta, stalne su teme u Nooteboomovim radovima (Bekkering, Cartens, Meinderts 1997: 127). Fascinacija vremenom kao fenomenom, odnosom prošlosti i sadašnjosti, sjećanja i straha od budućnosti, kao i sadašnji život u vidu dokoličarenja i „životarenja“ mogu se jasno primijetiti. Odnos života i smrti, u kojem smrt često znači raskidanje s tjelesnim, ali nikako ne i jedino rješenje za besmislenost života. Smrt je prijelaz, jedan dio života, nešto što svakome predstoji. Fenomen samoubojstva prikazuje se eufemizmima te su uz njega postavljena i pitanja o smislu življenja besmislenog života.

Često su prisutni ljubavni zapleti koji su komplicirani ili nesretni. Pisanje kao stvaralački proces također je česta tema kod Nootebooma: kako čitateljima, a i samim piscima, prikazati etape u pisanju, probleme s kojima se pisci susreću, ali i njih kao stvaratelja novih svjetova, stvarnosti i sveznajućih pripovjedača. Prisutni su i autobiografski i fantastični elementi koje je Nooteboom stvorio radi metafizičkog pokušaja objašnjenja fenomena iz svakodnevnog života. U svakom djelu prisutna je i kritika društva, duha vremena, različitih kultura. Uz ironičan ton i na vlastiti način shvaćanja stvari, Nooteboom je oblikovao svoj književni potpis.

Nooteboom je dobar poznavatelj filozofije, što se vidi u njegovim djelima. Egzistencijalistička filozofija ima najviše utjecaja na njega u romanima *Rituali*, *U planinama Nizozemske* i *Priči koja slijedi*. Egzistencijalizam je pravac u filozofiji koji se razvio u dvadesetom stoljeću i najpoznatiji predstavnik bio je Jean-Paul Sartre. Sartre je zagovarao potpunu slobodu čovjeka, jer je čovjek bačen u svijet i sâm mora stvoriti svoju bit. To jest, čovjek sâm mora dati smisao svom životu, jer nije birao da bude rođen. Čovjek je određen svojom egzistencijom, pa zatim esencijom. U duhu te filozofije Nooteboom stvara likove za svoja djela. Roman *Rituali* najbolji je primjer za to.

Rituali daju sliku Amsterdama šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća, te generacije kojoj i sâm pisac pripada. Suprotnost reda i kaosa, života i smrti, smisla i besmisla, erosa i mržnje prema tjelesnom, vidljivi su motivi koji grade ovaj roman. On je ustvari triptih o tri različita muškarca koji su jedan drugome važni i koji značajno određuju njihove međusobne životne priče: dvojica se ne podnose iako su otac i sin, a trećem su upravo ta dvojica važni zbog životnih lekcija koje je od njih naučio. Naslov *Rituali* odnosi se na navike, odnosno rituale, koje svatko prakticira u svom životu. Netko ne može živjeti bez strogog

prakticiranja istih u svom životu, dok drugi možda nisu svjesni da su na neki način također robovi navika. Postavlja se pitanje postoji li granica između navedenih rituala i slobodnog življenja života, ili bi život trebao biti samo ispunjavanje rituala i zadataka koje si sami postavimo.

U planinama Nizozemske bajkovit je roman u kojem se isprepliću likovi iz priče sa životom pisca koji piše upravo tu istu priču. Pun je fantastičnih elemenata, inspiriran bajkom Hansa Christiana Andersena o *Snježnoj kraljici* koju je Nooteboom „izvukao iz kante za smeće sa svim onim starim papirima“ (Nooteboom 2006b: 7) i izgradio „cestu fikcije“ kroz nestvarnu zemlju s posuđenim likovima iz klasične bajke. Tema je alegorija o cjelovitosti i zajedništvu: u smislu integriranja različitosti u jednu cjelinu, i pitanje o mogućnosti toga, kao i osvrt na Platonov mit iz *Gozbe* o traženju idealne polovice. Iz perspektive pisca prikazan je njegov odnos prema likovima, stvaranju književnog djela i važnosti čitatelja za oživljavanje djela kao gotovog proizvoda. Prisutna su i estetska razmišljanja o savršenoj ljepoti, o lijepome i o mogućnosti savršene sreće.

Priča koja slijedi tematizira smrt i prolaznost, prijelaz između različitih razina stvarnosti, odnosno iz zbiljskog u imaginarno i obrnuto, ili u druge razine postojanja, odnos postojanja i nepostojanja, te život kao ispričanu priču. Glavni lik, iako ne vjeruje u metafiziku, kao i lik iz bajke u *U planinama Nizozemske* koji ne vjeruje u bajke, ispričao je svoj život kao epitaf. „Tako se zadnje riječi *Priče koja slijedi*, iste kao i u naslovu, mogu pročitati kao nadgrobni natpis.“⁴¹ (Bekkering, Cartens, Meinderts 1997: 115). Moguće je da *Priča koja slijedi* predstavlja zadnjih par sekundi prije smrti, kada čovjeku, prema teorijama, život proleti pred očima⁴². Sudionici plovidbe skupa s glavnim likom pričaju svaki svoje životne priče prije nego što će doputovati na odredište. Nakon ispričane priče glavnog lika, čitatelj shvaća da je glavni lik priču pričao „njemu“, to jest „tebi“, i da se, u biti, na kraju priča koju si ti upravo pročitao može pročitati iznova da se „zatvori krug“. *Priča koja slijedi* svojim krajem nudi mogućnost vječnosti kroz vraćanje na početak priče, to jest ponovnim čitanjem djela⁴³.

⁴¹ „Zo zou je de laatste woorden van Het volgende verhaal – dezelfde woorden als de titel – kunnen lezen als een grafopschrift.“ (s nizoz. prevela J. Dvoraček)

⁴² https://www.ucl.ac.uk/dutch/about_us/staff/Nomadic_Literature.finalversion_2_.pdf (17.3.2015.)

⁴³ https://www.ucl.ac.uk/dutch/about_us/staff/Nomadic_Literature.finalversion_2_.pdf (30.3.2015.)

5.6. Autobiografski elementi

Nooteboom u svojim djelima često unosi događaje iz vlastitog života. Čitajući o dogodovštinama njegovih likova, saznajemo brojne autobiografske podatke, jer ih je Nooteboom svjesno ugradio u živote svojih likova. Primjerice u romanu *Rituali* situacije poput prestanka školovanja, ateizam, ali istovremeno i fasciniranost vjerskim ritualima, odbijanje iz vojne službe zbog mršavosti, odrastanje bez oca, sukob sa skrbnikom, ujedno su autobiografski elementi, ali i važne značajke koje prate život likova u romanu. Kritike društva u romanima jednake su Nooteboomovim osobnim razmišljanjima. U romanu *U planinama Nizozemske* autobiografske crtice su radost putovanja na Jug, odnosno napuštanje matične zemlje i istraživanje novih prostora, te boravak pisca u kartuzijanskom samostanu zbog mogućnosti mirnog rada, iako je nevjernik. Obje situacije poznate su iz Nooteboomovog života. *Priča koja slijedi* dualizira stvarnost u prošlosti u Amsterdamu i u Lisabonu, što može upućivati i na Nooteboomovu naviku da dio godine živi u Nizozemskoj, a dio na španjolskom otoku. Glavni lik ima mačku imena „Šišmiš“ kao i pisac u stvarnom životu.

Autobiografski elementi znak su povezanosti pisca s njegovim djelima te time djelo dobiva na važnosti. Svatko u životu polazi prvo od svojih stajališta i kroz tu domenu gradi svoj odnos prema svijetu. Primjerice, pisac se bavi pisanjem, ono je njegovo zanimanje, no neki pisci odlučuju razdvojiti svoj život od svog stvaralaštva. Nooteboom je unošenjem događaja iz privatnog života, kroz pojedine situacije ili simbole, pokazao da je srastao sa svojim djelima i da mu ona puno znače. Ton u njegovim djelima također je inspiriran njegovim karakterom: intelektualnost, načitanost, profinjenost, osamljenost, skeptičnost prema životu i događanjima, neprestano promišljanje, filozofičnost, irealnost i egzotičnost. Sve te osobine poznate su nam iz Nooteboomove biografije. Čitajući njegova djela, čitatelj ima dojam kao da je došao kod Nootebooma na razgovor, jer je u dijalozima, misaonim monolozima, strujama svijesti i opisima prisutan i sâm pisac.

5.7. Motivi

Motivi kao građevni elementi teme književnog djela kod Nootebooma su u svim njegovim djelima slični. Motivi vremena, smrti, ljubavi, vjere, prolaznosti i snova protežu se u cijelom njegovom opusu.

Vrijeme je za njega magičan pojam. Nooteboom razlikuje barem dvije vrste vremena: vrijeme znanosti i vrijeme duše (Nooteboom 2004: 28), kao što su zaključili Maria Zeinesta i Herman Mussert u *Priči koja slijedi*. Vrijeme predstavlja sustav koji ljudima govori koliko je sati, ali i beskrajan fenomen s one strane razuma koji razumom ne možemo nikad shvatiti (ibid. 28). Nooteboom u svojoj fasciniranosti vremenom nastoji pokazati kako su ljudi ovisni o vremenu, ali da ono postoji neovisno o njima. Tako jedan od junaka *Rituala* potpuno podređuje svoj život vremenu radeći svaki dan sve striktno u isto vrijeme, a jedan drugi lik totalno negira vrijeme. No to znači da i drugi lik na neki svoj način prihvata koncept vremena, jer se za negaciju istoga treba prihvatiti fenomen vremena kao postojećeg da bi ga se moglo odbaciti.

Smrt je misterij, prijelaz iz sadašnjosti u buduće, nešto neminovno svakome, no Nooteboom sumnja u život nakon smrti. Prihvata jedino mogućnost drugog načina postojanja. To je lijepo prikazano u *Ritualima*, ali i u *Priči koja slijedi*. Ljudi su sami krojači svoje sudbine, prema Nooteboomovu egzistencijalističkom shvaćanju, što znači da je život „ponešto čudan klub čijim je članom slučajno postao i iz kojeg se bez navođenja razloga moglo istupiti [...] kad skup postane jako dosadan. Ali koliko je dosadna dosada?“ (Nooteboom 2006a: 11). Ne opravdava samoubojstvo, osim ako nije dobro argumentirano kroz neku životnu filozofiju ili način vjerovanja. Primjerice Arnold Taads ustvari nije izvršio klasično samoubojstvo, nego se vlastitim žrtvovanjem želio riješiti „stvari kojom jest“, koja ga je sputavala (ibid. 141).

Motiv ljubavi prilično je kompliciran. Glavni junaci nalaze se u kompliciranim vezama gdje su često prisutni i ljubavni trokuti ili četverokuti. Shvaćanje seksualnosti uglavnom je promiskuitetno i ležerno, a temelji za stabilne ljubavne veze nisu baš jaki. Uspješne veze moguće su jedino u bajkama, prema romanu *U planinama Nizozemske*, gdje Kai i Lucia čine savršen par najljepših ljudi na svijetu i njihova sreća je toliko savršena da je nepodnošljiva.

Nooteboom kao bivši katolik u svojim djelima puno spominje religiju: kao nešto što je arhaično, što pripada mitskom svijetu, ali to nije moguće dokle god postoje ljudi koji vjeruju određenoj religiji. Važnim i fascinantnim dijelom svih religija, iako ih ne voli, smatra obrede vezane uz njih te ih jako dobro poznaje.

Prolaznost svega heraklitistički je prikazana u njegovim djelima. Treba živjeti u sadašnjosti, jer prošlost je teret a budućnost je neizvjesna. U *Priči koja slijedi* prolaznost

života metaforički je prikazana kao plovidba i pričanje priča. Čovjekov život je putovanje s jedne obale na drugu i čovjek živi toliko dugo koliko netko zna „njegovu priču“, to jest dok god postoji netko tko ga se sjeća. Zbog toga je književno djelo, kao i druga umjetnička djela, posebno, jer svaki umjetnik iza svoje smrti za sobom ostavlja svoja djela kao dokaz svog postojanja. Na taj način i pisac nastavlja živjeti dokle god postoje čitatelji njegovih djela. Nooteboom tako rješava pitanje prolaznosti time što je pisac, i svjestan je toga. Zato mu je u djelima česta tema i sâm pisanje.

Snovi su također česti motivi koji na realan način pokazuju čovjekovu povezanost s nestvarnim, iracionalnim, nesvjesnim. Motivi snova važni su za odnos fantastičnog i zbiljskog, jer kroz njih i sami likovi postaju svjesni svoje višedimenzionalnosti te traže smisao u simbolima i porukama iz svijeta snova ili iz zvijezda. Snovi su u romantičnim djelima također način bijega iz nesretne stvarnosti u bolju, zamišljenu stvarnosti koju svatko može sâm stvoriti.

U zajedničke motive valja spomenuti i stihove koje Nooteboom provlači kroz romane *Rituali* i *Priča koja slijedi*. To su njegovi stihovi „imao sam tisuću života, a uzeo sam samo jedan!“⁴⁴ (Bekkering, Cartens, Meinderts 1997: 178) u kojima se Nooteboom referira na beskrajne mogućnosti postojanja, ali svatko za sebe na kraju odabere samo jedan život koji je jedinstven i neponovljiv.

5.8. Simboli

Simboli u tri romana Ceesa Nootebooma odnose se na teme o kojima je riječ. Kroz sva tri romana protežu se isti simboli.

Pas, kao simbol za nestalnost sjećanja i praznine u besmislenoj situaciji, odnosi se na zbunjenost Hermana Musserta koji se probudio na drugom mjestu, a ne na onom na kojem je otišao spavati. „Sjećanje je poput psa koji legne gdje poželi.“ (Nooteboom 2006a: 9) možda je najpoznatija Nooteboomova metafora za nestalnost, proizvoljnost i nedokučivost sjećanja.

Zatim, drugi važan simbol jest ogledalo. U njemu se likovi susreću sami sa sobom i svojim postojanjem. Često su nezadovoljni vlastitom slikom u ogledalu, kao da zaboravljaju kakvi zapravo jesu. Ogledalo je karakterističan motiv i simbol u postmodernističkoj

⁴⁴ „...ik had wel duizend levens, en ik nam er maar één!“ (s nizoz. prevela J. Dvoraček)

književnosti, jer upućuje lika na samog sebe kao polazište za konstrukciju vlastite zbilje. Ogledalo se često pojavljuje i u bajkama kao magični element koji naslućuje dvojnost pojavnog i postojećeg. Gledajući svoj odraz postajemo svjesni da se možemo sagledati kao predmet, a da toga nismo svjesni. Također ogledalo refleksijom onoga tko u njega gleda stvara dojam druge stvarnosti, reflektirane, koja se nalazi iza predmeta u njemu. Tako da je ogledalo svakako važan simbol u Nooteboomovoj književnosti, kao i fantastičnoj i postmodernističkoj književnosti.

Simboli sata predstavljaju vrijeme na način kako ga ljudi razumom mogu pojmiti: da znaju koliko je sati. Međutim, svaki satni mehanizam u sebi, osim mehaničke, krije i metafizičku dimenziju prezentiranja nečega kao da je iz neke druge stvarnosti, neovisno o „pravoj stvarnosti“, no i o čemu svi ljudi ovise. Sat na neki način predstavlja samo jedan vid vremena koje je ukroćeno, dok je fenomen vremena u cijelosti razumom neshvatljiv.

Simboli u vidu grčke mitologije i Japana, odnosno japanske umjetnosti i kulture su suprotstavljeni. Grčka mitologija predstavlja temelje europske civilizacije i zapadne kulture kojoj mi pripadamo. Japan predstavlja kontrast toj kulturi, on pripada istočnoj kulturi koja je u mnogočemu drugačija od one na koju smo navikli. Suprotstavljanjem Zapada i Istoka Nooteboom daje do znanja kako je svijet pun različitosti za koje bi trebalo imati još jedan život kako bi se sve to naučilo, shvatilo i prihvatilo, čisto zato što je netko rođen u određenoj kulturi.

Simboli crvenokosih žena sa zelenim očima koje su prisutne u romanima (osim u romanu *U planinama Nizozemske*, ondje je plavokosa žena s plavim očima kao simbol savršene, čiste ljepote) predstavljaju putenost, strast i izravnost.

Konzerve graha i gulaša koje glavni junaci jedu simbol su lijenog samačkog života, čak i bespotrebnosti kao neke vrste ideala i kao simbol životarenja.

Golubovi se pojavljuju u svim romanima. U *Ritualima* se značajno pojavljuju tri puta, kao i tri radnje i tri lika u tri različita vremenska razdoblja, a glavni lik Inni ih je shvatio kao neka pretkazanja koja nije mogao dokučiti.

Značajan je još i simbol zvjezdanog neba i promatranja zvijezda, jer su oni simboli malenog čovjeka naspram beskonačnog svemira, te broda i igre školice kao simbol za prijelaz, putovanje, početak i kraj života.

5.9. Likovi

Likovi u romanu *Rituali* su beskičmenjaci. Tri lika važna za roman su: Inni Wintrop, Arnold Taads i Philip Taads. Inni Wintrop, glavni lik, vodi život slobodnog umjetnika koji „pluta“ magičnim centrom svemira, odnosno Amsterdamom šezdesetih godina. Inni je pasivan lik koji sâm sebe doživljava kao kvazi-umjetnika i istraživača užitaka. Sve proživljava jako intenzivno i smatra da neopterećenost i spontanost čine bit življenja. Radi kao burzovni meštar, povremeno prodaje umjetnine, piše horoskop za dnevne novine, zna se snaći u životu. Imao je ženu koja ga je na kraju ostavila zbog njegovog stila života, pokušao se ubiti, no bezuspješno. Egzotičan je, kao i njegovo ime, ne pripada ni prostoru ni vremenu. Za njega jedino žene čine neki viši smisao i on ih „štuje“ i konzumira. U romanu Inni je prikazan kao dvadesetogodišnjak, tridesetogodišnjak i četrdesetogodišnjak. Lik Innija ima dosta autobiografskih osobina, primjerice razvod nakon šest godina braka poput pisca i njegove prve žene, rođen je iste godine kad i pisac, često se selio, živio u Den Haagu, ostao bez oca, odbijen je iz vojne službe zbog mršavosti, i tako dalje. Innijev život nema formu, a inspiriraju ga ljudi s ekstremnim načinom života: ili previše kaotičnim ili previše uređenim.

Arnold Taads, nositelj drugog poglavlja, otac je Philipa Taadsa iz trećeg poglavlja kojeg ne može smisliti, nema s njim nikakav odnos i negira ga. On je čovjek vjeran svojim uhodanim ritualima: čita, jede, odlazi u šetnju svaki dan u određeno vrijeme, ne prima goste izvan dogovorenog vremena. Ateist je, kao i Inni, ne voli ljude, više voli životinje, čovjek je za sebe i sâm je sebi dovoljan. Ljubitelj je egzistencijalističke filozofije, čita i citira Sartrea. Voli skijanje te dio godine provodi sâm sa psom u planinskoj kući udaljenoj od civilizacije. On kao da ni ne postoji u pravom smislu riječi, jer je zaokupljen jedino sobom i svojim obvezama. Rob je svojih rituala do kraja života koji skončava na puno godina unaprijed predviđen način.

Philip Taads, Arnoldov sin, druga je krajnost od oca: ne robuje vremenu, pristaša je istočnih tradicija i filozofija te se želi osloboditi tijela, jer ga ono sputava. Azijac je i upućen u zen-filozofiju kao i japanske rituale ispijanja čaja. Živi istočnjačkim načinom života. Njegovo lišavanje „stvari kojom jest“ (Nooteboom 2006a: 141) podsjeća na Platonovog *Fedona*⁴⁵, a

⁴⁵ „- A nije li to, što davno pominjemo u govoru, čišćenje, kao od tijela što više odijeliš dušu i priučiš je, da se svuda za se iz tijela skuplja i sabira i da po mogućnost i ovčas i unapredak boravi sama za se, riješena tijela kao okova? – Dakako, kaže. – Ne zove li se to smrt – odrješenje i odjeljenje duše od tijela? – Svakako, reče on.“ (Platon 1996: 50-51)

sâm taj čin nakon čajne ceremonije sličan je kršćanskom obredu prilikom euharistijskog slavlja. Na taj način jasno je da se kulture međusobno mogu razlikovati, no u svojoj biti su sve na neki način iste, te svatko sâm za sebe bira svoje vrijednosti i sustave vjerovanja ili življenja koji mu najviše odgovaraju.

Za Taadsove je važan pojam vremena: dok je jedan podredio i izgradio život na pojmu vremena, drugi ga skroz odbija. Također, obojica odbijaju postojati: Arnold upražnjavajući uvijek iste rituale, a Philip odbija doslovno postojati, jer mu to ometa duhovnu dimenziju. Svi likovi ovog romana su intelektualci i „razumiju stvari“, ali svi su zapravo ograničeni unutar neke svoje interesne sfere. Inni je od njih trojice možda ipak najnapredniji, jer je iskren. Također, kod svakog lika nedostaje dimenzija oca, što je možda odgovor za njihove labave karaktere. Svi likovi predstavnici su egzistencijalizma koji se na svoj način nose s teretom života i postojanja, možda uzaludnim nastojanjima, no to je njihov životni projekt.

U *U planinama Nizozemske* likovi su jednostavni i nema dublje karakterizacije likova. Kai i Lucia, savršeni par savršeno lijepih ljudi, cirkuski umjetnici, čine Platonove polovice koje su se pronašle. Pisac priče Alfonso Tiburón de Mendoza skroman je inženjer cestogradnje i amater-pisac za vrijeme ljetnih školskih praznika. Nesiguran je u kvalitetu svog pisanja, no i dalje ustraje u tome i dijeli s čitateljem svoja razmišljanja ispresijecana radnjom priče koju piše. Karakteri ovih likova napravljeni su kao kod likova u bajci: postoje tipovi, a ne složeni karakteri. U bajci nema duboke psihološke karakterizacije likova. Na taj način Nooteboom je i u ovom djelu postmodernistički izbjegao karakterizaciju likova, ali argumentirano, jer cijeli roman slični na bajku.

Priča koja slijedi ima glavnog junaka Hermana Musserta, profesora klasičnih jezika koji nakon otkaza piše turističke vodiče. Jako dobro razumije svijet, ali ne uklapa se u njega – on je izvan svog vremena. Samotnjak je, voli čitanje, grah iz konzerve i mir. Ima loš stav o sebi, ne voli svoj izgled, podcjenjuje se i sumnja. Intelektualac je, moglo bi se reći i intelektualni snob. Materijalist je, ali i sanjar, tražitelj smisla u stihovima antičkih velikana i u zvijezdama. Pedantan je, voli sigurnost, povučen, neoženjen i slabić, jer je nespretni sa ženama. Fasciniran je svemirom, vjeren svojim principima i sarkastičan.

Maria Zeinstra njegova je ljubavnica. U braku je s Arendom Herfstom, a s Mussertom je u vezi samo iz osvete mužu. Musserta u biti ni ne voli, on joj služi kao sredstvo. Profesorica je biologije, znanstvenica, egzaktna u svemu, nema širinu kao Mussert: drži se

stvarnosti i činjenica. Ima sjevernonizozemski karakter i ljubomorna je na muževu vezu s učenicom Lisom d'Indijom.

Lisa je najbolja učenica u školi, najbolje je prevodila klasične tekstove i bila je Mussertova najdraža i najbolja učenica.

Arend Herfst Marijin je suprug, profesor nizozemskog, trenira košarku. „...Njezin anemični suprug, nekakav div othranjen na teletini, ćelav, s licem koje se vječno ceri kao da neprekidno nudi kekse“ (Nooteboom 2004: 18).

Mussertov lik u biti, poput Wintropa iz *Rituala*, stalno „pluta“ u stvarnosti radnje: jako dobro razumije mehanizme svijeta i stvarnosti, ali im se ne pokorava. On je profesor grčkog i latinskog, njegovo vrijeme je prošlost, stoga on živi u svojoj vremenskoj čahuri jednostavnim životom i jednostavno „postoji“, iako ponekad zna sumnjati čak i u to.

Svi navedeni glavni likovi iz ova tri romana slični su u svojim načinima života: intelektualci, načitan, žive izvan svog vremena, opterećeni su svijetom, kreirali su svoj način života i svjetonazor kojim nesmetano mogu postojati bez da (puno) štete okolini. Ironični su prema životu, a ta ironija proizlazi iz traženja sebe uz fokusiranje na vanjski svijet u koji se ne uklapaju. Svaki od likova traži odgovore „izvana“, kroz neku drugu vrstu sebe, a preko toga dolaze do spoznaje o sebi samima (Bekkering, Cartens, Meinderts 1997: 117). Iako nemaju izražene karaktere, lagano je pratiti njihova razmišljanja, jer se većina radnje svih ovih romana sastoji upravo od njihovih razmišljanja o svemu. Svi oni traže neku drugu stvarnost, jer im ova u kojoj su se u svom životu našli ne odgovara. Netko tu fantastičnu stvarnost pronalazi u čitanju, netko u ženama, a netko u pisanju. Preko tih fenomena glavni likovi doživljavaju transformaciju i osjećaju onu iskonsku bit, bar na trenutak. Oni su apsurdni junaci koji na kraju, kao i Sizif, guraju svaki svoj kamen kompleksne i kaotične egzistencije, svatko od njih na svoj način.

5.10. Fantastični momenti

Fantastičan je, kao što je prije navedeno, osjećaj neodlučnosti pred situacijom ili događajem koji se naizgled ne uklapa u nama znane prirodne zakonitosti. Ono pripada sadašnjosti, jer pojedinac mora odabrati hoće li tu danu situaciju prihvatiti kao natprirodnu te ju smjestiti u domenu čudesnog, ili će naći način kako je objasniti unutar prirodnih zakonitosti, pa će se ona smatrati čudnom. U fantastičnom najvažnija je neodlučnost čitatelja

u razrješavanju ovog problema (Todorov 1987: 160). Jezgru fantastičnog čine, dakle, tanka linija koja predstavlja granicu između mogućeg i nemogućeg, dvosmislenost koja podjednako može završiti na strani stvarnog ili nestvarnog te dojam napetosti koji se pritom stvara.

Romani *Rituali*, *U planinama Nizozemske* i *Priča koja slijedi* dobri su primjeri za fantastične momente. Čitatelj ne može uvijek jednoglasno odlučiti je li nešto nadrealno ili je ipak stvarno. Često se, čitajući ova djela, zna dogoditi da upravo neke stvari koje se doimaju čudesnima na kraju postanu banalne ili da nešto što se doimalo „normalnim“ na kraju ipak nije dovoljno argumentirano u tom smjeru.

U *Ritualima* su fantastični momenti prikazani na suptilan način, više nego u ostala dva romana. Glavni lik Inni Wintrop, primjerice, ima vizije, nakon kojih je izgubljen, preplašen, hrli svojoj dragoj ženi da ga smiri. Moguće je da su te vizije bile samo loši snovi koje je on pretjerano doživljavao kao nešto nadnaravno, jer je bio osjetljiv, bezbrižan i provodio se kroz život. Tako je i „svakodnevno umirao“ (Nooteboom 2006a: 14), što može također značiti da mu je život bio toliko isprazan da mu je sve predstavljalo napor bez razloga. Par situacija u romanu koje djeluju kao „prst sudbine“ ili kao ironični determinizam su sljedeće: Inni je pišući horoskop bez znanja predvidio sebi slijed događaja u bliskoj budućnosti, zatim se pokušao ubiti te mu to nije uspjelo, a nakon toga se obogatio jer su nakon Kennedyjevog atentata znatno skočile vrijednosti na burzi. Fantastični determinizam vidljiv je i kod posljednjeg seksualnog odnosa Zite i Innija nakon kojeg se isprepliću sadašnjost i budućnost, jer pripovjedač nagovještava kako će se oni ponovno sresti nakon nekoliko godina u već sada postojećem hotelu u Italiji, ne znajući da će se njih dvoje opet tamo susresti, što će za njih, očito, biti značajno. Taj dojam fantastičnog stvorio je sveznajući pripovjedač, iako je to jedino mjesto u knjizi gdje se spominje njihov ponovni susret. Drugim riječima, do kraja romana on se nije dogodio.

Fantastično i realno isprepliću se i u situaciji u kojoj Nooteboom piše o novoj ljubavi kao o kremaciji stare, pa je Inniju u oko uletio komadić pepela koji mu je potom Zita polizala iz oka (ibid. 21-22). Slična situacija s okom prisutna je i u romanu *U planinama Nizozemske* kada glavnom liku Kaiju u oko upadne komadić stakla Andersenove Snježne kraljice, što u oba djela označava obrat u radnji i nesretni splet okolnosti. U drugom poglavlju o Arnoldu Taadsu, fantastičan je trenutak u kojem Inni promišlja o bajkama na jednak način kao Lucia iz *U planinama Nizozemske*. „Bajke, pomislio je Inni, bajke i laži. Izmišljeni likovi iz izmišljene

prošlosti. Zato što je život odveć nezanimljiv.“ (ibid. 37) Dakle, ovo je situacija fantastičnog paradoksa u kojoj izmišljeni lik negira postojanje bajki, dok je, ironično, i on sâm dio fikcije.

Tri goluba u trećem poglavlju imaju fantastičnu ulogu: Inni ih shvaća kao pretkazanja da će se nešto važno dogoditi. Na koncu je bio u pravu: ta tri goluba dovela su ga do poznanstva s Philipom Taadsom. Cijeli taj dan bio je za Innija pun obrata i znakova, među koje spadaju i ti golubovi. Raku-posudica za čaj izaziva osjećaj fantastičnog, jer ona na neki način svakog privlači k sebi, crna je i kao da isijava istočnu kulturu koja je Inniju egzotična i na koju nije navikao. Naposljetku čajna ceremonija koju je predvodio Philip Taads priziva natprirodni dojam, jer je cijeli taj ritual mističan, svaki pokret znači nešto. I još kad se na kraju sazna da je to bila neka vrsta Philipovog rekvijema, čudesan dojam postaje još jači. Nakon Philipove smrti, Inni ponovno u vizijama sanja oba Taadsa te ustanovljava da postoje dva svijeta: svijet u kojem žive Taadsovi i svijet bez njih, kojem on još uvijek pripada. Na taj način je Inni svoju stvarnost podijelio na dvije dimenzije, što se može izjednačiti i s podvojenošću realnosti i metafizičke dimenzije.

U planinama Nizozemske bajkovit je roman pun nestvarnih elemenata. U bajkama se stalno isprepliću nadnaravne stvari sa zbiljskim, bez odjeljivanja jednog od drugoga. Bajka je zatvoreni sistem u kojem nema duboke psihološke karakterizacije likova, motivi su stalni, imaju sretan završetak, a suprotnosti dobra i zla jasno su istaknute (Solar 1976: 162). U ovom romanu glavni likovi su prekrasan par Kai i Lucia, Snježna kraljica te pisac priče Alfonso Tiburon de Mendóza. Nestvarni likovi su u biti svi osim pisca koji je na višoj razini stvarnosti od ostalih, jer je on zapravo autor cijele priče o Kaiju i Luciji, a u isto vrijeme i pripovjedač. Roman započinje i završava kao tipična bajka. Fantastični element odmah na početku je Jug Nizozemske koji se prostire dobrim dijelom srednje i jugoistočne Europe. „[...] izgledalo je kao da je netko dohvatio uski vrat zemlje uz rijeku Maas i Rajnu i počeo ga gušiti [...] pri čemu je područje ispod šake uslijed divovskog izljeva krvi nabubrilo pa je sada [...] visjelo prema dolje“ (Nooteboom 2006b: 34). Taj dio Europe postoji, no on ne pripada Nizozemskoj, što nam daje za razmišljanje o namjeri rastezanja Nizozemske na područje toliko mnogo zemalja. Nooteboom na taj način metaforički daje ideju o ujedinjenoj Europi i kako bi njezina realizacija mogla izgledati. Kai i Lucia su iluzionisti u cirkusu, što je također susret s fantastičnim, jer iluzionisti su kreatori iluzija, oni koji stalno rade s fantastičnim unoseći nadnaravni svijet u stvarnost. Još su i njih dvoje tako savršeni i lijepi do te mjere da je i to fantastični element: ne postoje apsolutna savršenstva kao ni apsolutna ljepota, bar ne u ovom svijetu. Pišćevi komentari usred radnje s Kaijem i Lucijom prikazuju hijerarhiju razina

stvarnosti u romanu. Postoji stvarnost u kojoj je čitatelj koji čita knjigu *U planinama Nizozemske*, zatim pisac De Mendoza koji piše priču o Kaiju i Luciji te sama priča o njima. Baš ta ubacivanja pisca u Kaijevu i Lucijinu dimenziju najzanimljiviji su fantastični elementi u ovom djelu. Bez njegovih komentara čitatelju ne bi puno toga bilo jasno, jer su Kai i Lucia previše jednostavni likovi i ne može se o njima puno saznati.

Kai, jednako kao i junak Andersenove bajke *Snježna kraljica* dobiva u oko komadić leda, odnosno stakla Snježne kraljice koje će mu donijeti mnogo neprilika. Snježna kraljica ga otima i odvodi u svoj dvorac pod nazivom *Hotel*, koji podsjeća na *Hotel California* iz popularne istoimene pjesme. Međutim Lucia je uz pomoć dobronamjerne klaunice iz cirkuske družine pronašla Kaija nakon brojnih avantura: druženja sa *screemerima*, viđenja snova u obliku guste magle, kampiranja s klaunicom i slično. Fantastičnim elementom smatram i piščevo sjećanje na druženje s autostopericom koju je poveo u kartuzijanski samostan. Naime, djevojka na neki način podsjeća na Luciju te je možda upravo ona poslužila De Mendози kao inspiracija za lik Lucije. Djevojka je rekla da ne vjeruje u bajke, poput Lucije, ali i poput Innija iz *Rituala*. Lucia je u razgovoru s klaunicom rekla kako ne voli bajke, na što joj je klaunica odvrtila kako mržnja spram bajki nije razlog da se u njih ne vjeruje te kako se brojne stvari mogu objasniti bajkama (ibid. 61). Pisac je također u jednom navratu rekao kako bi rado s Luciom pričao o bajkama, ali nažalost je ona dio jedne bajke (ibid. 62). Fantastični dojam stvoren je davanjem važnosti bajkama: znači da na neki način sve radnje bajki, svi likovi i čudesna stvorenja postoje, jer djeluju na dijelove zbiljskog, bilo da ih tumače ili prikazuju iz drugog kuta gledišta. Imaginarni susret pisaca koji su obrađivali Platonov dijalog *Gozba* referirajući se pritom na ondje spomenuti Aristofanov mit o dvije polovice i na to kako ljudi cijeli život traže svoju nedostajuću polovicu. U susretu sudjeluju između ostalih pisaca i Platon i Tiburón. To je fantastičan moment, jer se u njemu susreću pisci koji su kroz povijest književnosti povezani istim motivom kojeg su obrađivali, a o njemu su pisali svaki na svoj način. Zaključak tog susreta jest da pisci pišu o obmani zbog svoje tuge, mitovi i bajke obmanjuju zbilju, a romani najrealnije prikazuju zbilju, kako se Španjolci teško nose sa zbiljom, a da Nizozemci najbolje razumiju zbiljnost, iako to Platonu ne bi ništa značilo, jer je za njega zbiljnost samo obmana (ibid. 112).

Na kraju knjige, koja završava sretno, poput bajke, pisac Tiburón igra školicu. To također smatram fantastičnim elementom, jer igra školice ima metaforičko značenje: ona predstavlja život. Živeći život pojedinac se kreće, kao i u igri školice, prema naprijed. Shvaćajući život linearno od jedne točke – rođenja – do druge, krajnje točke – smrti –

moramo prijeći određeni životni put. Stoga ta piščeva čudna igra škole pod zvjezdanim nebom na kraju djela označava piščevo kretanje kroz život.

U romanu *Priča koja slijedi* radnja počinje fantastičnim momentom u kojem se glavni lik budi u drugoj sobi, u drugom gradu, Lisabonu, a ne u onom u kojem je sinoć zaspao – u svojoj sobi u Amsterdamu. Sve do drugog poglavlja čitatelju je nejasno kako je to moguće, odnosno je li se zaista to dogodilo glavnom liku. Dolazi do prožimanja fantastičnog i realnog, jer Herman Mussert pripovijeda o događajima iz prošlosti koji su realni, mogući u stvarnom svijetu, a jedina neobičnost je to buđenje na drugom mjestu, što je nemoguće. Kasnije se saznaje kako je glavni lik sanjao tu situaciju te ju je pomiješao s ostalim sjećanjima kojih se prisjeća pričajući svoju priču. Znanstvenofantastični momenti primjećuju se u situacijama u kojima Mussert gleda fotografiju snimljenu s letjelice Voyager na udaljenosti od šest milijuna kilometara od Zemlje. Mješavina egzistencijalne krize, sjećanja na plitak film o svemirskim putovanjima koji je gledao u kinu, osjećaj usamljenosti i ljubavi prema zvijezdama i svemiru stvorili su fantastični dojam, jer se glavni lik može izjednačiti s istraživačem svemira, ali i malenom česticom koja čini neznatan dio tog velikog prostranstva. Miješanje fiktivnog i realnog karakteristično je za ovo Nooteboomovo djelo: gledajući u zrcala Nooteboom doziva sjećanja vezana za Mariju Zeinstru i njihovu vezu. U svojim predavanjima u razredu Mussert se metamorfozama u likove iz antike trudi dočarati duh antičkih djela koja se obrađuju, tako da su i ondje prisutni fantastični momenti.

Ispresijecanje fantastičnog i realnog najjače je vidljivo kod izravnog obraćanja Musserta čitatelju, usred pripovijedanja o nekom događaju, pa tako se dobiva dojam miješanja stvarnosti. Čitatelj je siguran kako paralelne stvarnosti postoje, jer je glavni lik uvjeren u svoju stvarnost, koja je pak ispresijecana sjećanjima, snovima i sadašnjošću, dok na neki način Mussert zadire i u čitateljevu stvarnost obraćajući mu se direktno na par mjesta. Dakle, čitatelj je u jednom trenu dijelom prisutan u mislima i sjećanjima glavnog lika, a u drugom trenu je pravi slušač priče i aktivni pratitelj zbivanja, kao da je uvučen u roman. Vrhunac fantastičnog je na kraju djela, kada čitatelj shvati da je Mussertova priča bila namijenjena upravo njemu, čitatelju. Nooteboom je to sjajno izveo upravo zbog toga što čitatelj ima poriv ponovno pročitati upravo pročitano djelo.

U drugom poglavlju motiv plovidbe isto je fantastičan, jer čitatelj ne shvaća odmah radi li se tu o pravom putovanju iz Portugala u Brazil ili o metafori za umiranje ili i o jednom i drugom istovremeno. Mussert je ispričanom pričom svog života odao sebi posljednju počast

pred čitateljem kao jedinim svjedokom. Svojom smrću glavni lik vječno ostaje fiktivni lik u Nooteboomovom djelu (Goedegebuure 1989: 106). Međutim, Mussert je također svojom smrću pokušao prijeći u drugu dimenziju, čitateljevu dimenziju, koja je za njega kao fiktivnog lika predstavljala „onostranost“. To se može vječno ponavljati svaki put kada neki drugi čitatelj krene čitati *Priču koja slijedi*, jer na taj način lik Hermana Musserta „živi“ kroz Nooteboomove čitatelje.

6. Zaključak

Cees Nooteboom važan je pisac dvadesetog i dvadeset prvog stoljeća za nizozemsku književnost, ali i za europsku i svjetsku književnost. Stekao je brojne spoznaje i iskustva na svojim putovanjima te ih ugradio u svoja djela. Uz to, svoje spoznaje i interese o pojmovima vremena, prostora, postojanja, života i smrti ne čuva samo za sebe, nego ih promišlja i sa svojim čitateljima. Tripot je bio nominiran za Nobelovu nagradu, ali još je nije dobio.

Sve činjenice navedene u radu vezane za Nootebooma definitivno govore u prilog tome zašto bi svatko trebao barem pokušati čitati njegova djela. Književni kritičar Goedegebuure napisao je u osvrtu na modernu nizozemsku literaturu kako Nooteboom i Hella Haasse pripadaju posebnoj kategoriji pisaca, zato što oni ustvari pripadaju samoj jezgri svog pismenog stvaralaštva (Goedegebuure 1989: 13). Nisu se priklonili trendovima u pisanju, nego su pisali iz duše i veliki dio sebe ugradili u svoja djela.

Romani *Rituali*, *U planinama Nizozemske* i *Priča koja slijedi* najbolja su Nooteboomova književna ostvarenja, što govori i činjenica da su dostupni i u hrvatskim prijevodima. U tim romanima likovi su formirani prema postmodernističkim načelima: moderni anti-junaci bez karaktera i životnog elana, intelektualci koji žive izvan svog vremena. Teme ovih romana su i stalne teme u Nooteboomovom opusu: prolaznost, vrijeme, sumnja u život, smrt, odnos prošlosti i sadašnjosti, sjećanja, ljubavni zapleti, proces pisanja književnog djela. Na pjesnički i filozofski način, uz ironičan ton, Nooteboom obrađuje navedene teme kroz vlastiti stvoreni svijet likova. *Rituali* su Nooteboomovo najpoznatije djelo s kojim se proslavio. U tom kompleksnom romanu isprepleteni su odnosi prošlosti i sadašnjosti, troje likova i njihovih fantastičnih momenata u svakidašnjim situacijama. To je psihološki roman koji je prikazao Nooteboomovu generaciju u Nizozemskoj šezdesetih i sedamdesetih godina. *U planinama Nizozemske* je bajkoviti roman o pisanju priče te obrada bajke o Snježnoj kraljici Hansa Christiana Andersena. U romanu se paralelno odvijaju dvije fabule na dvije razine: jedna je o pisanju priče, a druga o avanturama cirkuskog para. *Priča koja slijedi* kružni je roman o životu bivšeg profesora grčkog i latinskog koji je na plovidbi prema kraju svog života. Fantastični moment odmah na početku predstavlja njegovo buđenje u Lisabonu, dok je sinoć otišao spavati u Amsterdamu. Fascinantna kraj djela, koji upućuje na početak, kao i uvlačenje čitatelja kao aktivnog sudionika fabule u vidu slušatelja čine ovo djelo posebnim.

Odnos fantastičnog i zbiljskog, općenito, ali i u ovim djelima, smatram važnim za zapadnoeuropsku civilizaciju. Naučeni smo na dualnost dotičnog odnosa, no sve je više dokaza kako taj odnos zaista dobro može funkcionirati; ako nigdje drugdje, onda u umjetnosti. Iz neke stvorene, odnosno izmišljene stvarnosti unutar književnih djela pojedinac može dobiti drugačiji pogled na stvari te mu se horizonti mogu proširiti. Fantastično predstavlja neodlučnost, dvosmislenost, neobičnost situacije koja se ne uklapa u stvarnost, nego ostavlja dojam natprirodnog. Smatram da odnos izmišljenog, fantastičnog ili fiktivnog i realnog, zbiljskog ne mora biti isključujući. Naprotiv, smatram da on može proširiti pogled na život.

Zapadna kultura, kojoj mi pripadamo, kroz takozvanu „crvenu nit“ proteže mišljenje da je naše postojanje zapravo samo odsjaj neke druge realnosti, odnosno da je naše postojanje zapravo fikcija (Bekkering, Cartens, Meinderts 1997: 106). Ovdje je vidljiv taj nepremostiv jaz između nas, živućih ljudi u ovoj stvarnosti, te mogućnosti metafizičkog koje s nama nikako nije u direktnoj vezi. Nakon naše smrti dospjet ćemo „s druge strane“, u „svijet ideja“, zagrobni život, odnosno drugu, „pravu“ stvarnost. Smatram da je to, naravno, moguće, no ne slažem se s time da je zbog toga naš život prolazan i manje vrijedan. Čovjekova duhovna komponenta trebala bi biti ta koja nas ovdje spaja s mogućim „drugim svjetovima“. Zbog toga možemo razumjeti umjetnost: ona je materijalni, stvarni element koji iz neke druge dimenzije objašnjava neke probleme iz stvarnosti. Drugim riječima, umjetnost daje drugačiju perspektivu na život i svakodnevicu. Književnost razvija čitateljevu maštu, jer čitatelj izneseno djelo mora predložiti u svojoj glavi, sâm sebi unutar svog misaonog svijeta. Pisac koji u svoje djelo unese svoja razmišljanja i stavove, u trenutku procesa čitanja izravno je prisutan kod čitatelja; tada se stvara prostor misaonog dijaloga između autora i čitatelja koji ne pripada stvarnosti, ali se na neki način ipak odvija. Nooteboom o tome piše u *U planinama Nizozemske* i u *Priči koja slijedi*. Proces pisanja i proces pripovijedanja priče stvaraju „otoke smisla“ u kojima se susreću pisac i čitatelj.

Cees Nooteboom svakako je dobar suvremeni pisac koji razumije svijet u kojem živi, otvoren je za nove spoznaje te na ironičan i karakterističan način prikazuje obične situacije dajući im drugačija svojstva. Smatram da bi se svaki čitatelj u jednom dijelu svog života mogao naći u njegovim temama koje su vječne. Njegova djela obogatila su nizozemsku, europsku i svjetsku književnost zbog originalnog promišljanja određenih pitanja, istraživanja odnosa fantastičnog i zbiljskog te objedinjavanja različitosti u veliku smislenu cjelinu.

Popis literature

1. *Alles is tekst: twee soorten postmodernisme*. Literatuurgeschiedenis.
<http://www.literatuurgeschiedenis.nl/lg/20ste/literatuurgeschiedenis/lg20014.html> (31.3.2015.)
2. Aanbeek, T. (1999⁵). *Geschiedenis van de literatuur in Nederland 1885-1985*. 218-237 str.
Amsterdam/Antwerpen: De arbeiderspers.
http://www.dbnl.org/tekst/anbe001gesc03_01/anbe001gesc03_01_0013.php (31.3.2015.)
3. Bekkering, H., Cartens, D., Meinderts, A. (ur.) (1997). *Ik had wel duizend levens en ik nam er maar één!* Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.
4. *Cees Nooteboom*. Koninklijke Bibliotheek. Nationale bibliotheek van Nederland.
<http://www.kb.nl/themas/nederlandse-literatuur-en-taal/schrijversalfabet/cees-nooteboom>
(31.3.2015.)
5. *Cees Nooteboom. Biografie*. Cees Nooteboom službena stranica.
<http://www.ceesnooteboom.com/?cat=6> (31.3.2015.)
6. *Cees Nooteboom, Den Haag 1933*. Literatuurgeschiedenis.
<http://www.literatuurgeschiedenis.nl/lg/20ste/auteurs/lg20034.html> (31.3.2015.)
7. *Cees Nooteboom: een reiziger op weg naar rust*. (2009). Juryrapport Prijs der Nederlandse Letteren. <http://www.ceesnooteboom.com/wp-content/uploads/2009/11/JuryrapportCeesNooteboom.pdf> (31.3.2015.)
8. *Cynisch en landerig: de roman na de oorlog*. Literatuurgeschiedenis.
<http://www.literatuurgeschiedenis.nl/lg/20ste/literatuurgeschiedenis/lg20009.html> (31.3.2015.)
9. De Rover, F. (1992). *Het volgende verhaal*. Ons erfdeel. Jaargang 35.
http://www.dbnl.org/tekst/_ons003199201_01/_ons003199201_01_0153.php (31.3.2015.)
10. Fenoulhet, J. (2010). *Nomadic literature. The novels of Cees Nooteboom*.
https://www.ucl.ac.uk/dutch/about_us/staff/Nomadic_Literature.finalversion_2_.pdf
(31.3.2015.)
11. Goedegebuure, J. (1989). *Nederlandse literatuur 1960-1988*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
12. Grüttemeier, R., Leuker, M.-T. (ur.) (2006). *Niederländische Literaturgeschichte*. Stuttgart: J. B. Metzler
13. Het Vrije Volk. (31-12-1958). U: Laan, N., Van Bork, G. J. (ur.) (2000³). *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis 1800-2000: poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam: Uitgeverij C. J. Aarts.
14. Hrvatska enciklopedija. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27671> (23.5.2015.)
15. Hrvatski jezični portal. http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search_by_id&id=fFtvXxM%3D (31.3.2015.); <http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search> (31.3.2015.)

16. Koek, G. *Verbeelding en werkelijkheid*.
<http://gerardkoek.nl/wpcontent/uploads/2013/03/V.A.2b.Verbeelding-en-werkelijkheid.pdf>
(31.3.2015.)
17. Laan, N., Van Bork, G. J. (ur.) (2000³). *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis 1800-2000: poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam: Uitgeverij C. J. Aarts.
18. Lendering, J. (2010). *Een meesterlijk idee om zeep geholpen*. <http://recensieweb.nl/recensie/een-meesterlijk-idee-om-zeep-geholpen/> (31.3.2015.)
19. Musschoot, A. M. (2005). *Postmodernisme in de Nederlandse letterkunde*.
http://www.dbnl.org/tekst/muss002post01_01/muss002post01_01.pdf (31.3.2015.)
20. Nooteboom, C. (1980/2006a). *Rituali*. Prev. R. Perećinec. Zaporećić: Fraktura.
21. Nooteboom, C. (1984/2006b). *U planinama Nizozemske*. Prev. G.-A. Ulrich Knećević, Zagreb: Naklada Pelago.
22. Nooteboom, C. (1991/2004). *Prića koja slijedi*. Prev. G.-A. Ulrich Knećević. Samobor: Naklada Pelago
23. Nooteboom, C. (2011⁴). *Het volgende verhaal*. Amsterdam: De Bezige Bij.
24. P.C. Hooft-prijs. http://www.pchooftprijs.nl/xhtml/pchprijs.php?laureaat_id=7 (23.5.2015.)
25. Peeters, C. (2008). *Houdbare illusies*.
http://dbnl.org/tekst/peet003houd01_01/peet003houd01_01.pdf (31.3.2015.)
26. Platon. (1916/1996). *Fedon*. Prev. K. Rac. Zagreb: Naklada Jurćić.
27. Solar, M. (1976). *Teorija knjićevnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
28. Todorov, T. (1976/1987). *Uvod u fantastićnu knjićevnost*. Prev. A. Manćić-Milić. Beograd: Rad.
29. Van Boven, E., Kemperink, M. (2012). *Literatuur van de moderne tijd*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
30. Zlatar, A. (1989). *Istinito, laćno, izmićljeno: ogledi o fikcionalnosti*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko drućtvo.